36180 Doen waar Nederland goed in is - Strategie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking

Nr. 255 **VERSLAG VAN EEN COMMISSIEDEBAT**
Vastgesteld 2 november 2026

De vaste commissie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken hebben op 9 september 2026 overleg gevoerd met de heer Sjoerdsma, minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, over:

**- de brief van de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 24 april 2026 inzake Beleidsbrief Buitenlandse Zaken 2026 (Kamerstuk 36800-V, nr. 103);**

**- de brief van de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking d.d. 3 september 2026 inzake uitgebreidere schriftelijke toelichting op het terrein van BHOS in voorbereiding op het commissiedebat Beleidsbrief Buitenlandse Zaken 2026 (Kamerstuk 36180, nr. 231);**

**- de brief van de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking d.d. 23 juni 2026 inzake beantwoording vragen commissie over de Beleidsbrief Buitenlandse Zaken 2026 (Kamerstuk 36800-V, nr. 103) (Kamerstuk 36800-V, nr. 105);**

**- de brief van de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking d.d. 29 april 2026 inzake voortgang combitracks (Kamerstuk 21501-02, nr. 3391);**

**- de brief van de minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking d.d. 26 juni 2026 inzake committeringsstop Mali (Kamerstuk 36180, nr. 224);**

**- de brief van de minister van Buitenlandse Zaken d.d. 29 juni 2026 inzake IOB-evaluatie van de Nederlandse bilaterale migratiepartnerschappen (2022-2025) (Kamerstuk 30573, nr. 241).**

Van dit overleg brengen de commissies bijgaand geredigeerd woordelijk verslag uit.

De voorzitter van de vaste commissie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking,

Den Hollander

De voorzitter van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken,

Klaver

De griffier van de vaste commissie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking,

Van der Leeden

**Voorzitter: Den Hollander**

**Griffier: Van der Leeden**

Aanwezig zijn negen leden der Kamer, te weten: Van Ark, Bamenga, Al Biyati, Dobbe, Den Hollander, Hoogeveen, Kröger, Maes en Stoffer,

en de heer Sjoerdsma, minister van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

Aanvang 10.01 uur.

De **voorzitter**:

Dames en heren, goedemorgen. Goedemorgen aan de minister en de ondersteuning. Goedemorgen aan de leden van de Tweede Kamer, aan het publiek op de tribune en aan de mensen thuis die vandaag meekijken bij de vaste commissie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking. Wij spreken vandaag met de minister over de Beleidsbrief Buitenlandse Zaken 2026, waarbij we ons focussen op de onderwerpen op het terrein van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

De stukken heeft u van tevoren kunnen doornemen. Ik stel voor dat we gelijk gaan beginnen met de eerste termijn van de Kamer. De spreektijd aan de kant van de Kamer is vier minuten. We hebben vier interrupties in de eerste termijn. We vragen wel de interrupties kort en bondig te houden. Als we er helemaal niet uitkomen, dan gaan we eventueel ingrijpen. Mevrouw Kröger, aan u het woord.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Dank, voorzitter. Ik heb het voorbereid op iets langer dan vier minuten. Maar goed, we gaan zien.

Voorzitter. De klimaatcrisis, de groeiende ongelijkheid en de erosie van democratie wereldwijd: drie grote uitdagingen waar ontwikkelingssamenwerking een antwoord op moet bieden. In de afgelopen jaren werd eigenbelang steeds meer het hoofddoel en werd dit vaak kortzichtig gedefinieerd als steun voor het Nederlandse bedrijfsleven. In een verbonden wereld waarin oorlog elders leidt tot instabiliteit hier, waarin een klimaatcrisis zich niet aan grenzen houdt en onze rechten onder druk staan door grensoverschrijdende netwerken, is inzetten op het tegengaan van autocratie, van de klimaatcrisis en de groeiende ongelijkheid in ons aller belang, dus ook in ons eigen belang.

Als je met die lens kijkt, dan is het wat mij betreft onbestaanbaar om te gaan praten met de taliban, terwijl vrouwenrechten structureel geschonden worden. Wat vindt de minister daarvan? Als je met die lens kijkt, dan gaat het versterken van handel altijd hand in hand met stevige regelgeving om te zorgen dat de

import van producten niet bijdraagt aan mensenrechtenschendingen of ontbossing. Voor subsidies en aanbestedingen zouden de OESO-richtlijnen verplicht moeten zijn. Op z'n minst zouden alle bedrijven die meegaan op handelsmissies aan de OESO-richtlijnen moeten voldoen, en dit moet gecheckt worden. Is de minister dat met mij eens? Deelt hij mijn zorg dat de investeringsbeschermingsclausules in handelsverdragen ertoe kunnen leiden dat wij onze regelgeving gaan afzwakken en zo dus eigenlijk onze eigen doelstellingen ondermijnen?

Hoe staat het op dit moment met de Internationale Klimaatstrategie? Hoe zorgen we dat de Europese bossenwetgeving ook bijdraagt aan het halen van die klimaatdoelen? Gaan we lokale gemeenschappen zoals in Papoea ondersteunen? We hebben gisteren als commissie de indrukwekkende documentaire gezien over wat daar nu plaatsvindt. Wat wordt de inzet van het kabinet op klimaatfinanciering en handel bij de aankomende klimaattop? Kan de minister een reactie geven op de recent gepubliceerde Roadmap for Eradicating Poverty Beyond Growth van VN-speciaal rapporteur Olivier De Schutter?

Klimaat, ongelijkheid en democratie: noem het eigen belang, noem het internationale solidariteit, maar dit zijn de uitdagingen waar we voor staan. Dat moet wat mij betreft de focus van ons beleid zijn. Al mijn vragen gaan eigenlijk over beleidscoherentie. Ik ben benieuwd naar de visie van de minister daarop.

Voorzitter. Morgen hebben we een debat over Sudan, maar vandaag wil ik ook nog speciale aandacht vragen voor Gaza. Hulpgoederen worden niet binnengelaten en ziekenhuizen zijn verwoest. Ik sprak recent twee artsen uit Gaza en hun getuigenis over het onnoemelijke leed dat nog steeds plaatsvindt, is een opdracht. Er staan 18.000 mensen op de wachtlijst. Kinderen sterven terwijl ze wachten op hulp. Voor de zomer nam de Kamer mijn motie aan om ons per september te informeren over de medische evacuaties. Iedere dag telt. Mijn vraag aan de minister is dus: waar blijft dat plan?

Tot slot, voorzitter. Maatschappelijke organisaties, hier en in de landen die we ondersteunen. Ik zie binnen de coalitie toch een meningsverschil over de rol van maatschappelijke organisaties. Ik wil graag de visie van de minister daarop. Is de minister het eens dat ze meer zijn dan een soort neutrale uitvoeringsorganisaties? Ze vertolken kritische geluiden. Ze laten stemmen klinken die anders niet gehoord worden. Ze zijn de ogen en oren in productielanden, onmisbaar voor bedrijven om te voldoen aan regels over ketenverantwoordelijkheid. Ze zijn een fundamenteel onderdeel van onze democratie. Maar in heel veel landen staat de maatschappelijke ruimte onder druk. "Shrinking civic space" wordt dat internationaal genoemd. De ruimte voor maatschappelijke organisaties staat keihard onder druk en ik herken die reflex helaas ook hier in Nederland. Hier moeten we heel scherp op zijn. Als we democratie willen versterken, moeten we kritische geluiden koesteren en beschermen. Deelt de minister deze blik? Hoe gaat hij dat doen? Welke stappen zijn al gezet bij de uitvoering van mijn motie over een fonds om civil society te ondersteunen?

Dank u wel, voorzitter.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Kröger. Daar zijn geen interrupties op. Dat betekent dat we gelijk doorgaan met de eerste termijn van mevrouw Van Ark van het CDA.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Dank u wel, voorzitter. In 2015 hebben we wereldwijd afgesproken waar we in 2030 willen staan. Dit is vastgelegd in de SDG's. Er zijn zeker, of gelukkig zal ik zeggen, positieve resultaten te noemen. Dat mag ook weleens gezegd worden. Zo is de wereldwijde moedersterfte fors afgenomen. Sinds 2000 is die met ongeveer 40% gedaald. Honderdduizenden vrouwen zijn daardoor in leven gebleven om hun kinderen te zien opgroeien. Zulke vooruitgang kwam niet uit hulp alleen, maar uit een combinatie van investeringen, economische groei, handel, beter bestuur en internationale samenwerking.

Laten we ook eerlijk zijn: de vooruitgang blijft achter. Maar dat is voor het CDA geen reden om na 2030 de stekker eruit te trekken. Integendeel. Vorige week ontvingen we van de Building Change-coalitie een oproep om te werken aan een nieuwe internationale ontwikkelingsagenda. Die oproep steunen wij. Tegelijkertijd laat de positionpaper zien dat een vervolg niet alleen gaat over nieuwe doelen. Een nieuwe agenda moet volgens ons geloofwaardig, uitvoerbaar en beter verankerd zijn, met meer aandacht voor eigenaarschap, beleidscoherentie -- mijn collega sprak er ook al over -- eerlijke financiering en een volwaardige rol voor lokale maatschappelijke organisaties en overheden uit het Mondiale Zuiden bij ontwerp, besluitvorming en monitoring. Daarom vraag ik de minister of Nederland zich binnen de EU en de Verenigde Naties actief gaat inzetten voor een volwaardig vervolg op de SDG's na 2030. Welke elementen uit deze agenda vindt hij van belang? Wanneer kan de Kamer de Nederlandse inzet verwachten?

Voorzitter. In april is de motie-Van Ark/Van Lanschot aangenomen, over een vernieuwde geïntegreerde inzet van diplomatie, defensie en ontwikkelingssamenwerking. Ik zie tot mijn tevredenheid dat het kabinet die samenhang inmiddels op verschillende plekken benoemt. Ook in de nieuwe Internationale Veiligheidsstrategie wordt expliciet naar onze motie verwezen. Maar het valt tegelijkertijd op hoe beperkt ontwikkelingssamenwerking in die veiligheidsstrategie terugkomt, terwijl het kabinet zelf constateert dat instabiliteit rond Europa ons raakt via migratie, terrorisme en georganiseerde criminaliteit. Er wordt nauwelijks uitgewerkt welke rol ontwikkelingssamenwerking kan spelen bij conflictpreventie, stabiliteit en maatschappelijke weerbaarheid.

Voor het CDA is veiligheid breder dan defensie alleen. Investeren in goed bestuur, weerbare gemeenschappen, vredesopbouw en economische perspectieven kan juist helpen om instabiliteit eerder te voorkomen. Daarom vraag ik of de minister kan aangeven wanneer de Kamer de gevraagde inhoudelijke uitwerking krijgt. Wordt daarbij expliciet voortgebouwd op de lessen van de 3D-benadering?

Tot slot, voorzitter. In de uitgebreide versie van de beleidsbrief noemt de minister voedselzekerheid slechts terloops. Dat is opvallend, want voedselzekerheid is allang niet meer alleen een landbouwthema; het is ook een geopolitiek en economisch vraagstuk. De oorlog in Oekraïne, droogte en kwetsbare

internationale aanvoerketens laten zien hoe strategisch voedsel is. Tegelijkertijd worden ontwikkelingslanden het hardst geraakt door voedseltekorten en stijgende prijzen. Juist hier gaan Nederlandse en Europese strategische belangen hand in hand met de belangen van ontwikkelingslanden. Daarom zou voedselzekerheid wat het CDA betreft veel explicieter een prioriteit moeten zijn binnen het Nederlandse ontwikkelingsbeleid en de inzet op Europese initiatieven, zoals Global Gateway. Is de minister het met het CDA op dit punt eens? Wil hij bezien hoe Nederland dit thema nog nadrukkelijker meeneemt in zijn langetermijnstrategie, bijvoorbeeld ook richting Global Gateway?

Tot slot, voorzitter. Ik rond af. Ik ga over mijn tijd heen. Het kabinet werkt aan een nieuwe visie op ontwikkelingssamenwerking richting 2040, waarbij lokaal eigenaarschap eerder nadrukkelijk als uitgangspunt is genoemd. Kan de minister toezeggen dat dit ook echt leidend wordt? Dat geldt wat ons betreft ook voor de combitracks. Betrek maatschappelijke organisaties vanaf het begin bij de ontwikkeling en uitvoering daarvan. Graag zouden wij van de minister horen hoe hij maatschappelijke organisaties daarbij nadrukkelijk denkt te betrekken.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Van Ark. U was inderdaad iets over de tijd heen, maar dat geldt ook voor uw voorgangster, dus ik vergeef het u.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ik ben eigenlijk heel blij met de opmerking van mevrouw Van Ark over het belang van conflictpreventie en het belang van ontwikkelingssamenwerking daarbij. Ik maak die koppeling zo meteen ook. Ik vroeg me af: wat kunnen we van het CDA verwachten met betrekking tot de inzet op ontwikkelingssamenwerking en conflictpreventie in de koppeling tussen het bni en de ODA en het herstel van de 0,7% van het bni? Wat zal de inzet van het CDA daarop zijn?

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Dank u wel voor deze vraag. Voor ons, het CDA, is dat heel belangrijk. Ik denk dat je veiligheid niet alleen met wapens bereikt en dat ontwikkelingssamenwerking daarbij cruciaal is. Wat ons betreft kan ontwikkelingssamenwerking daar ook een belangrijke bijdrage aan leveren. Het CDA heeft altijd gezegd -- dat staat ook in ons verkiezingsprogramma -- dat ontwikkelingssamenwerking belangrijk is en dat wij een stap willen maken naar de 0,7%. Maar u heeft ook gezien wat er in het coalitieakkoord staat. Mogelijk horen we daar meer over op Prinsjesdag, maar ik ga er nu nog niet meer over zeggen.

De **voorzitter**:

Mevrouw Dobbe, aanvullend.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ik vroeg natuurlijk niet naar het coalitieakkoord, want dat heb ik inderdaad kunnen lezen. Ik vroeg me wel het volgende af. Kijk hoe de wereld verandert, hoe de inzet van ontwikkelingssamenwerking verandert, en hoe andere donoren, zoals de Verenigde Staten, zich terugtrekken en welke gevolgen dat heeft voor de wereld. Dat kunnen voor het CDA redenen zijn om na te denken over de vraag waar we wel stevig op inzetten en waar we wat minder stevig op inzetten. Mijn vraag was dus echt gericht aan het CDA. Die koppeling is zo ontzettend belangrijk. We moeten stappen zetten naar die 0,7%, omdat we dan kunnen borgen dat Nederland in ieder geval wel alles doet wat kan. Hoe gaat het CDA zich daarvoor inzetten? Zijn er nog veranderingen met betrekking tot hoe de wereld nu in elkaar zit en de problemen die mevrouw Van Ark bijvoorbeeld schetst? Wat kunnen we van het CDA verwachten?

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Voor ons is ontwikkelingssamenwerking belangrijk. Ik ben daarom ook heel erg blij dat ik zelf deze portefeuille mag hebben. Als ik kijk naar de toekomst, denk ik dat mevrouw Dobbe daarin gelijk heeft. Ik maak me echt zorgen dat heel veel landen -- dat geldt overigens niet alleen voor Nederland, maar ook voor Europese landen om ons heen en de VS -- enorme gaten hebben laten vallen in het budget voor ontwikkelingssamenwerking.

Dat geldt bijvoorbeeld ook voor mondiale gezondheid. Dat is een thema dat ons, denk ik, allebei aan het hart gaat. Ik maak me daar echt zorgen over, want we zien dat er op dit moment gewoon veel meer mensen overlijden door die enorme tekorten op het gebied van mondiale gezondheid. Wat de inzet van het CDA daarop is … We gaan kijken of … Dit hoor ik ook Afrikaanse landen zeggen. We realiseren ons ook dat we dat gat niet alleen gaan vullen, ook niet als Nederland nog miljoenen extra gaat geven. We gaan dat gat niet alleen vullen. Dat betekent dat we, als het bijvoorbeeld gaat om mondiale gezondheid, ook naar systeemverandering moeten kijken. Laten we ook zorgen voor schuldpreventie. Laten we ervoor zorgen dat de schuldenlast van Afrikaanse landen beperkt wordt, zodat ze dat geld kunnen inzetten voor mondiale gezondheid. Laten we echt kijken naar systeemverandering, in plaats van die afhankelijkheid, die voor Afrikaanse landen zelf ook vreselijk is. Laten we kijken hoe we dat kunnen beperken, zodat we die landen daar ook in de toekomst duurzaam bij kunnen helpen.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Van Ark. Ik zie verder geen interrupties. Dan gaan we naar mevrouw Maes van de VVD.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dank u, voorzitter. Laat ik beginnen met zeggen dat ik blij ben dat we vandaag de beleidsbrief bespreken met minister Sjoerdsma. Fijn dat we vorige week nog een nadere uitwerking hebben ontvangen. Daar was mijn fractie blij mee, want er was veel aandacht voor buitenlandse handel in ontwikkelingslanden.

De topprioriteit voor de komende jaren blijft wat de VVD betreft de steun voor Oekraïne. Dat land, dat al ruim vier jaar vecht voor onze vrijheid, kan alle steun gebruiken. Ik denk dan aan hulp bij de wederopbouw, ervoor zorgen dat er komende winter energie is voor de burgerbevolking en ondergrondse ziekenhuizen, maar ook aan het beschermen van kunstschatten en zorgen voor de mentale gezondheid van veteranen. De noden zijn enorm, dus mijn vraag aan de minister is waar hij de komende periode de nadruk op legt en wat hij gaat doen om ervoor te zorgen dat die hulp duurzaam is en niet meteen weer kapotgeschoten wordt door de Russische agressor.

Dan de beleidsbrief. Voor de VVD zitten er twee belangrijke thema's in, waarvan wij willen dat de minister zich daar de komende jaren hard voor maakt, namelijk migratiesamenwerking en de hulp- en handelsagenda.

Laat ik beginnen met migratie. Mijn partij pleit al jaren voor maatregelen die de instroom beperken. Het moge duidelijk zijn dat de VVD-fractie over het resultaat nog niet tevreden is. Ik heb een aantal vragen over de verschillende rapporten die voor de zomer zijn verschenen.

Uit de evaluatie van de IOB blijkt dat op alle drie de doelstellingen, namelijk het tegengaan van illegale migratie, bescherming en terugkeer, de resultaten achterblijven. Daarom zou ik voor de toekomst graag weten waar de prioriteit van deze minister ligt en wat hij gaat doen om op die prioriteit resultaten te boeken. Is de minister het met mij eens dat van de drie genoemde doelstellingen de inzet op terugkeer en het tegengaan van illegale migratie de meeste aandacht vragen? Ziet de minister mogelijkheden om de druk op partnerlanden te verhogen? Uit de evaluatie begrijp ik dat andere EU-lidstaten minder terughoudend zijn dan Nederland met het inzetten van materiële steun. Wat maakt dat het kabinet daar terughoudend over is? Is het kabinet bereid om dit te heroverwegen?

Dan nog een specifieke vraag over het COMPASS-programma van IOM. Daar is 176 miljoen aan besteed en het resultaat was zeer teleurstellend. Kijkt de minister naar alternatieven? Zo ja, waar denkt hij dan aan?

Tot slot ben ik erg benieuwd naar de asieltop die in de beleidsbrief werd aangekondigd. Het is oorverdovend stil rondom dit idee. Worden hier voorbereidingen voor getroffen? Wanneer gaat deze asieltop plaatsvinden? Welke landen worden daarvoor uitgenodigd?

Dan de combitracks. Mijn fractie vindt dat een mooi programma. Het is een goede manier om bedrijven in ontwikkelingslanden en Nederlandse bedrijven aan elkaar te koppelen. Mijn fractie is ook gelukkig met de landen die onder dat programma vallen, want het zijn stuk voor stuk landen met economisch potentieel. In de brief van de minister lees ik dat er 200 activiteiten worden uitgevoerd, waar meer dan 600 Nederlandse bedrijven bij betrokken zijn. Kan de minister iets zeggen over de schaalgrootte van de activiteiten? Ik lees dat die nogal uiteenloopt. Wat mijn fractie betreft moet het gaan om zo groot mogelijke

projecten, omdat je daarmee ook de administratieve last beperkt voor het ministerie en voor de bedrijven waarmee wordt samengewerkt in Nederland en in ontwikkelingslanden. Hoe kijkt de minister naar de combitracks in relatie tot het WRR-rapport dat hem twee weken geleden is aangeboden? Hoe kijkt hij naar de link met de EU Global Gateway? Wat doet de minister om het Nederlandse bedrijfsleven meer te betrekken bij de Global Gateway?

Voorzitter, dan nog één vraag over internationale samenwerking op het terrein van cultuur. Dit weekend was de honderdste geboortedag van prins Claus. Het aan zijn naam verbonden fonds bestaat 30 jaar en staat wereldwijd bekend als belangrijk steunpunt voor kunstenaars in ontwikkelingslanden en het redden van collecties en cultureel erfgoed in geval van conflict. Onder andere in Oekraïne is van dat fonds gebruikgemaakt. Een klein bedrag maakt een groot verschil. Hoe ziet de minister dit?

Ik dank u, voorzitter.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Maes. U bent keurig binnen de tijd gebleven. Ik zie dat de heer Hoogeveen en mevrouw Dobbe vragen hebben. Ik begin bij de heer Hoogeveen.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Ik zag dat mevrouw Maes een set interessante Kamervragen had gesteld over ngo's speciaal voor dit debat. Dan doelt zij op ngo's die bijvoorbeeld de Staat voor de rechter slepen of campagnes tegen bewindspersonen voeren. Op dit moment bestaat er een criterium dat deze organisaties minstens 25% van hun totale inkomsten van andere partijen dan BZ moeten krijgen. De rest mag dus gewoon overheidsgeld zijn. Ik ben benieuwd of de VVD nog altijd voorstander is van het ophogen van deze financiële drempel voor deze organisaties om in aanmerking te komen voor subsidies.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dank voor deze vraag. Ik vermoed dat mevrouw Kröger over hetzelfde onderwerp een vraag zal stellen, maar dat is voor zo. Ik heb ook de brief van de heer Sjoerdsma gezien over ongeveer hetzelfde onderwerp, waarin hij zegt dat 50% niet haalbaar is. De VVD vindt het nog steeds een aantrekkelijk idee om te kijken of je meer eigen bijdrage kan vragen van ngo's. Ik spreek ook regelmatig ngo's die heel veel eigen geld hebben. Ik vind dat een hele positieve ontwikkeling. In dat opzicht zit de VVD nog steeds op dezelfde koers. Maar ik heb ook gezien dat de minister dat niet heel kansrijk inschat.

De **voorzitter**:

Meneer Hoogeveen is tevreden. Dan gaan we naar mevrouw Dobbe en dan naar mevrouw Kröger.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Omdat mevrouw Kröger hierop door wil vragen is mijn voorstel eigenlijk dat zij eerst gaat. Is dat goed?

De **voorzitter**:

Dat vind ik ook prima.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Ik heb net een ander perspectief. Ik moet eerlijk zeggen dat ik echt … Ik twijfel of ik verbijsterd of teleurgesteld was door de Kamervragen van mevrouw Maes, omdat het opvallend is, gezien de lange traditie waarin de VVD juist staat voor liberale waarden, om opeens kritisch tegengeluid in de kiem te willen smoren. Mijn vraag is dan ook de volgende. Mevrouw Maes spreekt er in haar vragen over dat het vanuit een democratisch principe goed zou zijn om ervoor te zorgen dat ngo's geen activistische -- zo noemt zij het -- uitspraken doen. Wat vindt ze daar democratisch aan?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dank voor deze vraag. Waar het mij om gaat, is dat je ook bij het financieren van ngo's rekening moet houden met het draagvlak in de samenleving. Daar zit ook de link met de democratie. Natuurlijk zag ik ook de antwoorden van de heer Sjoerdsma, waar ik overigens heel blij mee was. Wij staan ook voor vrijheid van meningsuiting, maar wij vinden ook dat er in bepaalde mate best een verantwoordelijkheid ligt bij ngo's om in elk geval niet het politieke debat nog verder te polariseren.

De **voorzitter**:

Mevrouw Kröger, nog aanvullend?

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Er is heel veel te vragen over dit stukje van het antwoord. Dit is een vrij fundamenteel debat over hoe je kijkt naar maatschappelijke organisaties, kritische tegengeluiden, en macht en tegenmacht. Als overheid is het zeer gezond om te zorgen dat er ook tegenmacht is. Hierover zegt mevrouw Maes dat we moeten zorgen dat we verdere polarisatie niet financieren. In hoeverre meent zij dat maatschappelijke organisaties die een heel duidelijk waardegedreven geluid laten horen -- het wordt door Clingendaelonderzoek ondersteund dat

Nederlanders de waardegedreven inzet van ontwikkelingsgeld juist heel erg steunen -- polariserend zouden zijn? Kan mevrouw Maes dit misschien nog wat verder uitleggen? Nogmaals, ik ben eigenlijk geschokt dat de VVD zo afstapt van een liberale kernwaarde als vrijheid van meningsuiting en het feit dat je een kritisch tegengeluid hebt.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Waar het in die vraag ook heel erg om gaat, is dat er ook rechtszaken worden gevoerd tegen de overheid. Dat mag, maar mijn partij zou het wel heel erg toejuichen -- en dat is ook duidelijk gemaakt in de antwoorden van de minister -- als dat dan niet door de overheid gefinancierd wordt, want dat voelt wel heel erg als met de ene hand iets geven en met de andere hand iets nemen. Daarin zit het probleem dat wij daarmee hebben. Het is grappig dat u het Clingendaelrapport aanhaalt en daar die waardegedrevenheid uit haalt. Wat ik daar ook heel erg in las, is juist ook dat mensen het belangrijk vinden om te zien wat het belang van Nederland is bij ontwikkelingssamenwerking. Maar over dat rapport komen we vast nog te spreken.

De **voorzitter**:

Mevrouw Kröger, uw derde interruptie. Ga uw gang.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Als je het hebt over het aanjagen van polarisatie, dan denk ik toch dat Kamervragen die bedoeld zijn om de mythe in stand te houden dat ngo's met subsidiegeld rechtszaken voeren, polariserend werken. Er is al heel vaak door verschillende bewindspersonen met kracht gezegd: dat is absoluut niet het geval. Inderdaad -- daar gaat het om -- kunnen maatschappelijke organisaties in een rechtsstaat ook naar de rechter stappen. Nogmaals: ik zou van de VVD met haar liberale waarden verwachten dat ze pal gaat staan voor de vrijheid van meningsuiting, dat ze pal gaat staan voor kritisch tegengeluid en dat ze pal gaat staan voor de rechtsstaat. Wat betreft polarisatie heeft mevrouw Maes daar met haar schriftelijke vragen eerder aan bijgedragen dan aan afgedaan.

De **voorzitter**:

Ik hoor daar geen vraag in. Wil mevrouw Maes desondanks reageren?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Ik hoor geen vraag, dus ik heb geen enorme behoefte om daar nog verder op in te gaan. Ik heb volgens mij alles al gezegd wat ik wilde zeggen.

De **voorzitter**:

Dan zag ik ook mevrouw Van Ark over hetzelfde onderwerp. Vindt mevrouw Dobbe het goed dat we nog even doorgaan? Ja? Mevrouw Van Ark, ga uw gang.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Ik moet eerlijk zeggen dat ook ik wel schrok van de vragen, ook omdat we -- dat zegt mevrouw Kröger terecht -- de vraag over die rechtszaken, "gaat de overheid rechtszaken van ngo's financieren?", al vaker van de VVD hebben gehoord. Mijn vraag is dus: wanneer is het voor de VVD duidelijk dat de overheid dit niet financiert? Misschien kunnen we hiermee ook deze discussie beëindigen. Ik vind het eerlijk gezegd ook wel een heel gevaarlijke redenatie. De VVD suggereert met haar vragen dat zodra ngo's kritisch zijn, dus een kritische mening hebben over welk politiek debat dan ook, we eigenlijk zeggen: u mag niet kritisch zijn, want dan verliest u uw subsidie voor armoedebestrijding. Dat is eigenlijk waar dit in feite over gaat. Ik vind dat een heel gevaarlijke redenering en ik vind het ook niet democratisch. Ik wil mevrouw Maes graag uitnodigen om daarop te reageren.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dat doe ik uiteraard. Wat mij betreft, en wat mijn fractie betreft, staat absoluut buiten kijf dat wij mensenrechten en vrijheid van meningsuiting belangrijke waarden vinden in deze samenleving en dat wij echt wel snappen dat maatschappelijke organisaties daar een hele belangrijke rol in hebben. Het gaat er bij die vragen wel om dat wij van een organisatie die echt is opgericht om aan ontwikkelingssamenwerking te doen, verwachten dat die organisatie dat vooral doet. Dat is eigenlijk de achtergrond van deze vragen. Die rechtszaken die u noemt, zijn een voorbeeld, maar doen niks af aan het principe, voor ons althans, dat als je een ontwikkelingsorganisatie hebt, bent of wil oprichten en geld van de overheid krijgt, je dan ook vooral daarmee bezig moet zijn, en dat je daarover het debat kan voeren.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Maar betekent dat dan concreet het volgende? Er kan zich de situatie voordoen dat een hulporganisatie in bijvoorbeeld Gaza concreet ziet dat er hongersnood is en dat er misstanden zijn. Zou deze organisatie dit niet aan de kaak mogen stellen omdat die ook overheidsgeld ontvangt? Is dat wat mevrouw Maes eigenlijk bedoelt?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dat is niet wat ik bedoel, want dat is iets wat echt speelt op de plek waar zij werken. Als zij daar dingen zien, dan lijkt het mij logisch dat ze zich daarover uitspreken. Natuurlijk hebben zij ook een rol in het politieke debat, maar ik zou zeggen: wel gericht op het debat op ontwikkelingssamenwerking.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Maes. Mevrouw Kröger, u gaat nu wel uw laatste interruptie gebruiken. Gaat uw gang.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Dat doe ik ook heel graag op dit onderwerp, omdat dit voor mij een heel fundamenteel punt is, namelijk hoe wij naar civil society kijken. In de vragen van mevrouw Maes heeft ze het erover dat ngo's politiek activistisch zijn. Mevrouw Van Ark vraagt dan naar Gaza. Dan zegt mevrouw Maes: nee, dat is prima. Over welke onderwerpen vindt mevrouw Maes dan dat organisaties die ontwikkelingssamenwerkingssubsidies krijgen zich eigenlijk niet uit zouden moeten spreken? Waar doelt ze dan op?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Volgens mij heb ik op deze vraag al antwoord gegeven. Ik heb het voorbeeld van de klimaatrechtszaken genoemd. Dat zijn onderwerpen waarvan ik denk: dat gaat wat ons betreft … Ik hoor u nu buiten de microfoon zeggen dat dit losstaat van ontwikkelingssamenwerking, maar bijna uw hele verhaal ging over klimaat. Dit staat dus helemaal niet los van ontwikkelingssamenwerking.

De **voorzitter**:

We voeren geen discussie buiten de microfoon om. Dit onderwerp is nu voldoende besproken. Ik ga nu naar mevrouw Dobbe voor haar interruptie.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ik had eigenlijk een vraag over migratiehubs en hoe de VVD daartegen aankijkt wat betreft ontwikkelingsgeld, maar omdat deze fascinerende discussie zich nu ontspon … Ik zit hier met verbijstering naar te luisteren. De VVD zegt vrijheid van meningsuiting wel een belangrijke waarde in de samenleving te vinden en daarvoor te staan. Zegt de VVD nu ook: dat mag je ook best wel doen en zo, die vrijheid van meningsuiting, maar die vrijheid van meningsuiting mag ineens niet als je kritisch bent op de overheid, want dan word je gestraft en kun je je subsidie verliezen, zelfs als die subsidie niet naar rechtszaken gaat, maar gebruikt wordt om bijvoorbeeld vrouwenrechten te promoten? Is dat nou echt wat de VVD hier nu zegt?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Ik heb vragen gesteld aan de minister. Daar heb ik een antwoord op gekregen. Voor een deel was dat antwoord zoals ik had verwacht en wat ik toejuich,

namelijk dat wordt bevestigd dat de minister het ook belangrijk vindt dat er vrijheid van meningsuiting is en dat er een rol is voor organisaties om deel te nemen in het maatschappelijke debat. Dus nee, ik denk niet dat u hier … Mevrouw Dobbe koppelt hier ook dingen aan elkaar -- dat werd ook door andere sprekers gedaan -- alsof wij zouden voorstellen om de subsidie in te nemen als een organisatie kritisch is. Ik heb gewoon vragen gesteld aan de minister over hoe hij ernaar kijkt. Ik heb er antwoord op gekregen en ik ben gelukkig met die antwoorden.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Maes. Mevrouw Dobbe, uw laatste interruptie.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ik heb die vragen en die antwoorden niet gezien; anders had ik dit ook voorbereid en dan had ik hier ook vragen over gehad. Ik ga in op de antwoorden die mevrouw Maes in dit debat, in deze discussie, geeft. Daarin hoorde ik haar zeggen dat vrijheid van meningsuiting voor de VVD een ontzettend belangrijke waarde is, dat de VVD die heel belangrijk vindt in de samenleving en dat zij daarvoor staat. Maar als een ngo of een organisatie een rechtszaak zou voeren tegen de overheid, wordt die gestraft. De vrijheid van meningsuiting heeft bij de VVD dus daadwerkelijk grenzen op het moment dat er kritiek op het overheidsbeleid komt. Dat is de enige conclusie die ik kan trekken uit de antwoorden van mevrouw Maes. Als dat anders is, hoor ik dat graag, maar dan zou ook de consequentie daarvan voor hoe de VVD hiermee omgaat, anders moeten zijn. Dit is de enige conclusie die ik kan trekken.

De **voorzitter**:

Wat is de vraag die u nu nog zou willen stellen?

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Of dit klopt en of het daadwerkelijk zo is dat de VVD het zo belangrijk vindt dat er geen kritiek komt op de overheid dat zij bereid is om dan een straf op te leggen door het intrekken van subsidie.

De **voorzitter**:

Even in het algemeen: de vragen mogen iets korter. Er gaat vaak een heel politiek debat aan vooraf. Graag korte en kernachtige vragen.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Ik kan hier in elk geval heel makkelijk heel kort op reageren; mijn antwoord daarop is nee.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Maes. Ik zie geen andere vragen. Dan gaan we over naar de eerste termijn van mevrouw Dobbe. Gaat uw gang.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Dank u wel, voorzitter. Vrijheid van meningsuiting is een belangrijk goed. Daarom zijn daar een aantal vragen over gesteld, want wij moeten ten strijde trekken tegen de inperking daarvan. Ik hoop dat de minister daar nog op wil ingaan.

De begroting van Ontwikkelingssamenwerking is door het vorige kabinet, met de PVV en de VVD, ongekend afgebroken. De hele post vrouwenrechten verdween, het feministisch buitenlandbeleid werd geschrapt en het woord "gender" is ook gewoon uit alle beleidsstukken verdwenen. Ontwikkelingssamenwerking moest hulp worden en de ruimte voor het maatschappelijk middenveld is ingeperkt, met schadelijke gevolgen voor het werk van humanitaire organisaties en ook voor bijvoorbeeld organisaties die opkomen voor vrouwenrechten of lhbtqi-rechten, terwijl die al zwaar onder vuur liggen door een goed georganiseerde antirechtenbeweging.

Slaat dit kabinet nu daadwerkelijk een andere weg in dan het vorige kabinet? Daar heb ik een aantal vragen over. Effectieve ontwikkelingssamenwerking, stabiele samenlevingen, succesvolle projecten, sterke gemeenschappen en succesvolle duurzame vrede kunnen niet zonder vrouwen en zonder meisjes. Zij zijn niet óók maar een groep waar óók aandacht voor moet zijn; zij zijn het hart van het succes of het falen als je iets wilt veranderen. We lezen in de brief dat Nederland een voortrekkersrol wil vervullen op het punt van vrouwenrechten en gendergelijkheid en zich assertief zal inzetten, maar wat betekenen die voortrekkersrol en die assertiviteit? In hoeverre maakt deze minister gendergelijkheid een doel van de uitgaven binnen BHOS? Hoort bij die doelstelling bijvoorbeeld ook het Europese Gender Action Plan, dat dat doel bijvoorbeeld bij 85% van de overheidsuitgaven stelt? Kunnen wij zo'n soort doel ook van deze minister verwachten? Is er een strategie van deze minister om de antirechtenbeweging en de invloed van deze beweging op de effecten van het Nederlandse beleid tegen te gaan? Is er een strategie voor het tegengaan van schadelijke praktijken, zoals huwelijksdwang en genitale verminking? Kunnen organisaties die zich inzetten voor vrouwenrechten en gender weer rekenen op de volle steun van dit kabinet? En hoe gaat deze minister voorkomen dat in de toekomst weer pogingen worden gedaan om deze organisaties vleugellam te maken en dat zij worden tegengegaan? Wat betekenen de voortrekkersrol en de assertieve inzet voor vrouwenrechten voor de vrouwen in Afghanistan en gesprekken met de taliban? En staat deze minister voor ongebonden hulp? Er is immers aangetoond dat gebonden hulp veel minder effectief en veel duurder is.

De beleidsbrieven en de visies van dit kabinet staan bol van begrippen zoals "veiligheid" en "weerbaarheid". Zoals mevrouw Van Ark al zei, betekent dit ook

investeren in conflictpreventie, in het aanpakken van de grondoorzaken van conflicten, in diplomatie en in sterke stabiele samenlevingen. Wereldwijd wordt echter 157 keer zoveel meer in defensie geïnvesteerd dan in conflictpreventie. Dit staat dus gewoon niet in verhouding tot elkaar. Ziet de minister de noodzaak om wél in conflictpreventie te investeren en dus ook de koppeling tussen het bni en de ODA-middelen te herstellen, net zoals het herstel van de internationale norm van 0,7% van het bni? Welke inzet kunnen we op dit punt van deze minister verwachten?

De wapenindustrie profiteert van al die investeringen in defensie. De wapenindustrie is niet filantropisch, maar heeft aandeelhouders, die winst willen maken. Niet alle geproduceerde wapens zullen terechtkomen in Europa of in Oekraïne. Wapens zullen dus ook naar de rest van de wereld gaan. Al die wapens worden geëxporteerd. Dan is er een risico dat ze worden gebruikt; daar zijn ze namelijk voor bedoeld. Dat brengt het risico op mensenrechtenschendingen met zich mee. Hoe meer wapens, hoe meer risico. In die context worden wapenexportcriteria versoepeld, terwijl die versoepeling helemaal niet nodig is voor de bewapening van Europa of voor Oekraïne. De versoepeling van die wapenexportcriteria is nodig voor de rest van de wereld, waar die wapens naartoe zullen gaan.

De **voorzitter**:

Mevrouw Dobbe, komt u tot een afronding?

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ja, dat zal ik doen, voorzitter.

Erkent de minister dit risico? Hoe wordt dit risico serieus gewogen in de strategie of wordt dit risico weggejuicht?

Dan één zin over het VN-verdrag Handicap: dat mis ik nog in deze strategie.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Dobbe. Zijn daar vragen of opmerkingen over? Zo niet, dan gaan wij door. De heer Stoffer is zojuist ook bij ons aangesloten. Die krijgt als laatste het woord aan de kant van de Kamer. We gaan nu naar de heer Bamenga.

De heer **Bamenga** (D66):

Dank u wel, voorzitter. Het is vandaag 9 september 2026; 9/11 is 25 jaar geleden. Daar wil ik bij stilstaan, omdat dat een gebeurtenis is geweest die ons leven en onze manier van kijken naar de wereld heeft veranderd. Ik denk dat iedereen weet waar hij was op het moment waarop dat gebeurde. Vanochtend hoorde ik een zeer indrukwekkende reportage bij Radio 1 over de nabestaanden

maar ook over de mensen die er middenin zaten. Die reportage heeft mij in ieder geval geraakt. Mijn gedachten gaan ook uit naar alle betrokkenen.

Voorzitter. Ik wil de minister graag bedanken voor zijn beleidsbrief. Volgens mij geeft de beleidsbrief, hoewel die natuurlijk heel globaal is, wel een beeld van waar de minister staat en waar de minister zijn stempel op wil drukken. Toch heb ik natuurlijk ook een aantal punten waar ik en mijn partij graag hun stempel op willen drukken. Daar wil ik de minister graag over bevragen.

Afgelopen maandag was ik samen met collega Nicole Maes in Warschau, bij ODIHR, het bureau voor mensenrechten van de OVSE. We hebben daar gesproken over het wereldwijd versterken van mensenrechten. Een van de conclusies was dat investeren in veiligheid en onafhankelijkheid meer is dan enkel investeren in defensie; volgens mij is dat ook hier verschillende keren teruggekomen. Het vraagt ook om investeringen in mensenrechten, fundamentele vrijheden, democratische instituten, het maatschappelijk middenveld, de rechtsstaat en ook het voorkomen van conflicten. Deze zogenoemde holistische benadering, enerzijds bestaande uit militaire veiligheid en anderzijds uit de menselijke dimensie, zou wat mij betreft onderdeel moeten zijn van ons buitenlandbeleid. Hoe kijkt de minister daartegen aan?

Het tweede onderwerp is conflictpreventie. Er zijn heel veel gewapende conflicten in de wereld waar we op moeten reageren. Conflicten brengen allerlei verschrikkelijke gevolgen met zich mee: honger, ziekte, geweld, vluchtelingen. Ik heb zelf persoonlijk van dichtbij mogen meemaken wat conflict met zich mee kan brengen: ellende, armoede, maar ook migratietrauma. Je gunt het niemand. Dat is een belangrijke reden waarom ik Kamerlid ben geworden: om mij in te zetten voor de preventie van grondoorzaken van conflict. We moeten niet alleen focussen op het reageren op de crisissen van vandaag, maar ook op het voorkomen van de crisissen van morgen. Daarom een vraag aan de minister: is hij bereid om conflictpreventie als afzonderlijke pijler op te nemen in een nieuwe strategie voor ontwikkelingssamenwerking met concrete doelen voor vroegtijdige actie en peacebuilding?

Het volgende onderwerp gaat over mensenrechten wereldwijd, die op dit moment onder druk staan. Mensenrechten en fundamentele vrijheden staan wereldwijd onder druk. Graag geef ik twee voorbeelden. Ik begin met Afghanistan. De afgelopen weken heb ik verschillende gesprekken gevoerd met de diaspora. Met collega Kröger hebben wij ook bij een manifestatie van de diaspora gestaan. We stonden daar voor vrouwenrechten in Afghanistan. Miljoenen meisjes zijn uitgesloten van onderwijs en krijgen nauwelijks toegang tot werk en tot zorg. Vrouwen en meisjes worden daadwerkelijk uit het publieke leven in Afghanistan gewist. Dat is onacceptabel. Er is sprake van genderapartheid en dat moet stoppen. De vraag die ik aan de minister heb, is wat de minister concreet kan doen voor de positie van vrouwen en meisjes in Afghanistan en het aanpakken van de genderapartheid.

De **voorzitter**:

Daarmee is uw spreektijd ruimschoots voorbij.

De heer **Bamenga** (D66):

Als ik nog één vraag kan stellen …

De **voorzitter**:

U mag nog één vraag stellen.

De heer **Bamenga** (D66):

De diaspora heeft kennis, contacten en perspectief. Is de minister bereid om met de Afghaanse diaspora in gesprek te gaan over het Nederlandse beleid in Afghanistan?

De rest bewaar ik wellicht voor de tweede termijn. Of als iemand toevallig een vraag aan mij wil stellen, beantwoord ik die graag.

De **voorzitter**:

Wil iemand een vraag stellen aan de heer Bamenga over wat hij nog wilde gaan vertellen? Niemand. Heeft iemand een vraag over iets wat hij wél verteld heeft?

De heer **Stoffer** (SGP):

Nu ik toch al wat later binnenkwam … Dat kwam doordat ik vanochtend bezig was met de vrijheid van onderwijs, die ook belangrijk is. Zou meneer Bamenga het allerbelangrijkste wat hij nog had willen vertellen, vandaag met ons willen delen?

De **voorzitter**:

De heer Bamenga, kort en krachtig graag.

De heer **Bamenga** (D66):

Dank u wel, meneer Stoffer, zeer gewaardeerde collega. Het tweede voorbeeld dat ik eigenlijk wilde geven en dat ontzettend belangrijk is, is Congo en de ebola-epidemie op dit moment in het oosten van Congo. Er is sprake van een gevaarlijke cocktail: gewapende conflicten, ontheemding, zwakke gezondheidszorg en humanitaire noden. Hulpverleners staan ontzettend onder druk en moeten werken in moeilijke en gevaarlijke omstandigheden. Wij investeren als Nederland daar al extra gelden. We zorgen voor meer financiering, maar we weten allemaal uit ervaring hoe belangrijk een heel sterke internationale respons is om de besmettingen uiteindelijk de kop in te drukken. Maar we zien dat er steeds meer doden zijn -- er zijn meer dan 3.000 doden -- en dat er sprake is van een van de grootste epidemieën op dit moment. Ik zou graag …

De **voorzitter**:

Dank u wel, meneer Bamenga.

De heer **Bamenga** (D66):

Als ik nog een zinnetje mag afmaken om de vraag van de heer Stoffer goed te kunnen beantwoorden: ik zou graag willen weten wat de minister kan doen om de internationale respons en financiering daar op te schalen.

De **voorzitter**:

U rekt het elastiek ver uit, meneer Bamenga, maar ik respecteer u enorm en ik gun u dat. De heer Stoffer heeft een tweede interruptie en daarna is er een interruptie van mevrouw Maes.

De heer **Stoffer** (SGP):

Ik ben blij dat ik de interruptie gepleegd heb. De vraag die de heer Bamenga neerlegt bij de minister, leggen wij op deze wijze samen bij de minister neer.

De **voorzitter**:

Heel goed. Dank u wel, meneer Stoffer.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Ik heb ook nog een vraag, uit interesse, want ik ben zeer geïnspireerd door de inbreng van de heer Bamenga. Wij hadden tot vijf jaar geleden een ambassade in Afghanistan. U vraagt de minister wat hij zou kunnen doen om meisjes en jonge vrouwen te helpen. Ik ben vorige week ook met CARE in gesprek geweest toen zij hier waren. Mijn vraag aan de heer Bamenga is wat de minister volgens hemzelf zou kunnen doen, want het is natuurlijk heel ingewikkeld als je daar niet echt zit en als die dames ook echt totaal geen ruimte hebben. Wat zou de minister volgens hem zelf kunnen doen?

De heer **Bamenga** (D66):

Ik denk dat het ontzettend belangrijk is dat er überhaupt internationale druk komt. Afghanistan is misschien het enige land in de wereld dat meisjes eigenlijk uitsluit van onderwijs. Het is onbegrijpelijk dat daar sprake is van genderapartheid. Ik zou de internationale gemeenschap graag veel meer druk willen laten uitvoeren, zodat dit gewoon stopt. Maar in plaats daarvan zien we juist andere bewegingen. Ik vind het zeer verontrustend dat die bewegingen plaatsvinden. Als je gesprekken moet voeren met de autoriteiten daar, zouden

die niet moeten leiden tot enige vorm van legitimatie. Nee, die gesprekken zouden hierover moeten gaan: hoe zorgen we ervoor dat we die genderapartheid stoppen? Wat mij betreft is het ontzettend belangrijk dat de minister juist in gesprek gaat met de Afghaanse diaspora om die te betrekken bij het beleid dat gevoerd wordt.

De **voorzitter**:

Dank u wel, meneer Bamenga. Ik zie geen andere vragen. Dan gaan we naar mevrouw Al Biyati voor haar eerste termijn.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Voorzitter. Vandaag bespreken we de koers van het kabinet voor het buitenlandbeleid, specifiek op het terrein van handel en ontwikkelingssamenwerking. Hier heeft het woord "samenwerking" niet de gebruikelijke betekenis van "positieve coöperatie", maar is het een eufemisme voor een subsidiestroom die al tientallen jaren ons land uitvloeit in een bodemloze put van corruptie en het mondiale medelijden. Ook dit jaar zal aan deze parasitaire ontwikkelingshulp geen einde komen. Onder het huidige kabinet zijn alle bezuinigingen op het gebied van ontwikkelingssamenwerking teruggedraaid en zal er de komende drie jaar 1,1 miljard euro extra worden geïnvesteerd in ontwikkelingshulp ten behoeve van het warm houden van de banden met bevriende ngo's.

De **voorzitter**:

Mevrouw Al Biyati, u heeft een interruptie van mevrouw Maes.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Mevrouw Al Biyati vertelt dat het een bodemloze put is. Ik ben heel benieuwd waar zij dat op baseert, want er zijn natuurlijk heel veel onderzoeken die juist het tegendeel bewijzen.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Als ik zou mogen: ik kom daar in mijn speech ook nog op.

De **voorzitter**:

Als mevrouw Maes daarmee akkoord gaat en even wat geduld betracht, dan mag u doorgaan. Gaat uw gang.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Hoe non-gouvernementeel zijn deze ngo's nou eigenlijk, vraag ik aan de minister, gezien zij voor een groot deel afhankelijk zijn van subsidies van de overheid en het feit dat er meerdere mensen in de politiek en in het publieke bestuur bij dergelijke organisaties een verleden en zelfs een toekomst hebben. Al deze linkse wereldverbeteraarsprojecten worden gefinancierd met geld dat is opgehoest door de Nederlandse belastingbetaler. Hoe weet de minister bij wie dit geld precies terechtkomt? Wie zijn de bestuurders van deze organisaties? Hoe spenderen zij elke Nederlandse euro?

Laten we even samen kijken met welke organisaties en bedragen we zoal te maken hebben. In 2025 werd aan de organisatie Young Africa International HUB Trust bijna 3,6 miljoen euro overgemaakt. De afgelopen tien jaar ving deze organisatie bijna 15,6 miljoen euro. Vorig jaar werd in totaal €545.000 overgeschreven aan Justice for All-Prison Fellowship Ethiopia. Deze organisatie kreeg zo'n 2 miljoen euro de afgelopen jaren. Zimbabwe Lawyers for Human Rights kreeg vorig jaar bijna een ton bijgeschreven. In totaal vingen zij de afgelopen jaren zo'n 1,2 miljoen euro. De afgelopen jaren kregen nog veel meer van dit soort organisaties geld. Zo kreeg Mental Health Uganda €276.000 overgemaakt. Uganda Association of Women Lawyers ontving €166.000. Ruim een miljoen euro ging naar United Disabled Persons of Kenya. De organisatie Queer Montenegro kreeg €154.000 overgeschreven. In Korea kreeg Queer Culture Festival €15.000 overgeschreven. €12.000 ging naar Shenyang Lesbian Fraternity. Golden Gate Performing Arts, Inc. San Francisco Gay Men's Chorus moest het doen met €2.000. €92.000 ging naar Southeast Asia Sexual Orientation, Gender Identity €144.000 ging naar het Centre for Equality and Liberty for the LGBTI+ community in Kosovo. Dan ging er nog €56.000 naar Tanzania Albinism Society. We sluiten af met het laatste voorbeeld: Muslims for Progressive Values kreeg van de Nederlandse belastingbetaler wel €209.000 overgeschreven.

Voorzitter. Ik kan zo nog wel even doorgaan. Er zijn duizenden voorbeelden van organisaties over de hele wereld die zich bezighouden met linkse hobby's. Iedere uitgave op zichzelf mag dan misschien een druppel op de gloeiende plaat van de rijksbegroting zijn, maar bij elkaar opgeteld vormen zij een monster van een rekening. Iedere euro die aan Queer Montenegro wordt uitgegeven, kan niet meer besteed worden aan onze wegen en bruggen, de kwaliteit van het onderwijs en de zorg, het verlagen van de brandstofaccijns of het terugdraaien van de btw-verhoging. We zeggen dit niet uit rancune. Wij gunnen ieder volk en land op aarde het beste. Het is …

De **voorzitter**:

Mevrouw Al Biyati, komt u tot een afronding? U bent over de tijd.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Ja, zeker.

Het is echter onze taak om te doen wat goed is voor Nederland. Dat is waar de Nederlandse volksvertegenwoordiger zich mee bezig zou moeten houden. Forum

voor Democratie wil dat het belastinggeld, waarvoor door de Nederlander kei- en keihard wordt gewerkt, ten goede komt aan de Nederlander.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Al Biyati. Ik kijk eerst naar mevrouw Maes om te zien of haar vraag beantwoord is of dat zij nog een aanvullende interruptie heeft.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Ja, ik heb zeker nog een aanvullende interruptie. Op zich is de VVD ook best kritisch op ontwikkelingssamenwerking. Wij vinden het altijd belangrijk dat het geld goed besteed wordt. Mevrouw Al Biyati zei dat ze in haar inbreng nog zou terugkomen op de bodemloze put. Vervolgens kwam er een hele lijst met allerlei projecten die worden genoemd. Voor mij bewijst dat nog niet dat het een bodemloze put is. Kunt u daar dus nog wat meer uitleg over geven?

De **voorzitter**:

Kan mevrouw Al Biyati daar nog wat meer uitleg over geven? Gaat uw gang.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Volgens mij spreekt het voor iedereen voor zich als het gaat om organisaties als Queer Montenegro, United Disabled Persons of Kenya, Uganda Association of Women Lawyers en nog een paar queer filmfestivals over de hele wereld. Wat mij betreft is dat een bodemloze put. Ik begrijp niet waarom wij hier geld aan uitgeven. Heel veel Nederlanders begrijpen dat niet. Volgens mij laten deze voorbeelden precies zien wat het antwoord is op de vraag van mevrouw Maes van de VVD.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Al Biyati. We gaan naar de heer Stoffer. Gaat uw gang.

De heer **Stoffer** (SGP):

Ja, voorzitter. Ik heb mevrouw Biyati vandaag voor het eerst meegemaakt. Ik hoor natuurlijk een heel relaas. Mijn vraag is: hoe kijkt Forum aan tegen internationale handel? Is internationale handel wel van belang voor Nederland?

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Absoluut. Nederland is een handelsland. We houden van de VOC. We zien die mentaliteit graag weer terugkomen. Dus ja, tegenover handel staan we zeer positief, absoluut. Maar dat moet natuurlijk wel in het belang van ons eigen land zijn.

De **voorzitter**:

Meneer Stoffer, dit is wel uw laatste interruptie. Gaat uw gang.

De heer **Stoffer** (SGP):

Ja, zeker. Dan mijn vraag. Gisteren had ik een motie ingediend om te voorkomen dat we sancties opleggen aan de handel met delen van Israël. Waarom gaf Forum geen steun aan mijn motie? Het was toch goed voor Nederland dat we blijven handelen met alle plaatsen in de wereld?

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Ik begrijp de vraag. Soms steunen we dit soort moties, soms niet. We proberen de moties gewoon te beoordelen op de inhoud en een afweging te maken of iets in het Nederlandse belang kan zijn. Dat zou kunnen zijn: is het financieel in ons belang? Of je zou kunnen zeggen: is het in ons belang dat de oorlog in het Midden-Oosten doorgaat, waardoor die omgeving destabiliseert en die mensen misschien deze kant op komen? Op basis daarvan maken we een afweging en uiteindelijk een keuze.

De **voorzitter**:

Dank u wel, mevrouw Al Biyati. Er zijn verder geen vragen. Dan gaan we naar de eerste termijn van de heer Hoogeveen.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Dank u, voorzitter. De wereld fragmenteert, de grootmachten trekken handelsmuren op, industriepolitiek is terug van weggeweest en heffingen worden ingezet als geopolitiek wapen. Als wij als mensheid iets zouden hebben geleerd van de geschiedenis, dan zouden we weten dat dit zelden goed eindigt. Zodra we handelsbeleid overlaten aan onze holbewonersinstincten, worden producten duurder, worden we minder concurrerend en eindigen we uiteindelijk allemaal minder welvarend.

Voorzitter. JA21 kan zich dus goed vinden in een belangrijk deel van de analyse in het handelsgedeelte van de beleidsbrief. "Buitenlandse handel zorgt voor een derde van onze welvaart. We moeten ons internationale verdienvermogen versterken, onze internationale handelspartners diversifiëren en de Europese Commissie vooral aansporen nieuwe handels- en investeringsverdragen te sluiten, inclusief afspraken over grondstoffen." Uitstekend.

Voorzitter. Maar een paar regels later komen de groene doelstellingen, mens en milieu en lokale ontwikkeling om de hoek kijken. Ontwikkelingssamenwerking moet nog beter aansluiten bij internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. Het kabinet wil bedrijven ondersteunen bij toepassing van OESO-richtlijnen. Zijn dat eigenlijk nog wel richtlijnen, vraag ik de minister, of zijn het de facto verplichtingen?

Voorzitter. Hier zit voor JA21 de spanning, want als het kabinet meent dat diversificatie werkelijk zo urgent is in deze geopolitieke tijden, dan moeten we voorkomen dat ieder nieuw handelsakkoord een verzamelplaats wordt voor zaken die ook op hun eigen tempo daarbuiten geregeld kunnen worden. Het Mercosur-akkoord is het schrikbeeld. In 2019 werd na twintig jaar onderhandelen het handelsakkoord afgerond, maar vanwege Europese zorgen over de klimaatparagraaf volgde opnieuw een discussie over aanvullende waarborgen, waarbij zelfs de linkse president Lula van Brazilië de Europese opstelling beschuldigde van groen neokolonialisme. Pas eind 2025 kwam het tot een definitieve inwerkingtreding.

Voorzitter. Dat moeten we niet nog een keer laten gebeuren, want er ligt een ambitieuze handelsagenda voor Europa. Met India, Indonesië en Australië zijn de onderhandelingen afgerond. Met Thailand, Maleisië, de Filipijnen en de Emiraten wordt nog onderhandeld. Met Mexico zijn inmiddels gemoderniseerde afspraken ondertekend. Maar in die trajecten zien we steeds weer datzelfde risico terug: handel wordt verbonden aan steeds meer andere politieke doelstellingen. Bij Thailand en de Filipijnen spreekt de Europese Commissie letterlijk van "sustainability at its core". Waarom staat bij een vrijhandelsakkoord niet gewoon "vrijhandel at its core"?

Mexico laat zien dat het anders kan. Daar is het handelsdeel afgesplitst in een interim-handelsakkoord. Mijn vraag aan de minister is daarom: gaat Nederland zich er in Brussel voor inzetten dat deze nieuwe generatie handelsakkoorden zo snel mogelijk in werking treedt? Ik heb nog geen jaar geleden een motie aangenomen gekregen over een aanjagersrol van Nederland op dit gebied. Is de minister bereid ervoor te pleiten om handelsdelen, waar dat juridisch mogelijk is, afzonderlijk in werking te laten treden? Wat kan Nederland daarnaast doen om bijvoorbeeld ook het afronden van investeringsakkoorden te accelereren?

Dit betekent niet dat JA21 een naïef handelsbeleid voorstaat waarin iedere handelswijze ons om het even is, en waarin bijvoorbeeld China ongehinderd strategische haventerminals moet kunnen blijven opkopen. Natuurlijk moeten we grenzen stellen waar kritieke infrastructuur, nationale veiligheid of productveiligheid in het geding zijn, maar dat is iets anders dan bij ieder handelsakkoord een volledige sociale en groene beleidsagenda aan een andere partij meegeven.

Voorzitter. Echte vrijhandel met opkomende economieën is geen tegenstelling tot ontwikkeling. Markttoegang, investeringen en deelname aan internationale waardeketens zorgen juist voor groei, werkgelegenheid en uiteindelijk voor de economische ruimte om hogere standaarden te bereiken. JA21 wil daarom dat Europa bij nieuwe handelsakkoorden begint waar de wederzijdse economische belangen samenkomen: markttoegang, heffingen, diensten, investeringen en toegang tot grondstoffen. Mijn slotvraag aan de minister is daarom: gaat

Nederland er in Brussel voor pleiten dat bij nieuwe handelsakkoorden het economisch belang daadwerkelijk vooropstaat en dat aanvullende sociale en groene doelstellingen zulke akkoorden niet meer onnodig mogen vertragen of blokkeren?

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel, meneer Hoogeveen. Dat roept in eerste instantie geen vragen op van de kant van de commissie, dus dan gaan we naar de laatste inbreng van de Kamer. Dat is de heer Stoffer van de SGP.

De heer **Stoffer** (SGP):

Dank, voorzitter. Met belangstelling heb ik de Beleidsbrief Buitenlandse Zaken bestudeerd. Ik ben blij dat er een speerpuntenbrief ligt voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, want juist binnen een geïntegreerd buitenlandbeleid moeten we oog houden voor eigen accenten en prioriteiten van de verschillende beleidsterreinen. Samenhang is tenslotte een middel en geen doel op zich. Verschillende belangen wijzen niet altijd dezelfde kant op, maar vragen om een afweging.

Mijn eerste vraag aan de minister is dus of hij een concreet voorbeeld kan noemen waarin geopolitieke of bijvoorbeeld migratiebelangen zwaarder wegen dan het Nederlandse handelsbelang of ontwikkelingsrelevantie, of waarin het Europese belang niet volledig samenvalt met het nationale belang. De volgende vraag: kan de minister toezeggen dat hij de Kamer betrekt als er dit soort afwegingen zijn, in plaats van dat we achteraf een verhaal krijgen waarin het lijkt alsof al deze belangen en motieven elkaar vanzelfsprekend versterken? De laatste vraag stel ik natuurlijk onder het mom dat op die eerste vraag een bevestigend antwoord komt; dat begrijpt u.

De SGP zal het succes van het beleid afmeten aan de keuzes die gemaakt worden. Liever een beperkt aantal prioriteiten met daadwerkelijk resultaat dan een veelheid aan ambities met versnippering van aandacht en middelen. Naar mijn overtuiging is dat een harde voorwaarde voor een succesvolle Dutch Diamond-aanpak. Mijn vraag is: welke rol ziet de minister daarin voor de Nederlandse overheid? Want opvallend genoeg ontbreekt de overheid zelf in de opsomming van Diamond-actoren in de beleidsbrief. Mijn vraag is: hoe biedt het kabinet ondersteuning, ruimte en ook flexibiliteit?

Voorzitter. Als we relevant willen blijven in een wereld waarin het gewicht van Nederland, Europa en het Westen in den brede afneemt, is het wel belangrijk om te weten wie onze partners in de wereld zijn. Mijn vraag is: kan de minister aangeven met welke landen hij de samenwerking wil intensiveren en met welke landen hij die juist zou willen afbouwen? Hoe wordt daarbij afgeweken van of juist voortgeborduurd op het werk van vorige ministers, inclusief die uit het kabinet-Schoof? Zou de minister daarbij specifiek in kunnen gaan op de voortgang van de belangrijkste migratiepartnerschappen, de strategische inzet van

klimaatfinanciering in zogenoemde combinatielanden en de bescherming en versterking van onze halfgeleiderindustrie?

Voorzitter. Een ontwikkelingsbeleid dat tegelijkertijd realistisch en op waarden gebaseerd is, neemt het gezin als uitgangspunt, want sterke gezinnen zorgen voor sterke gemeenschappen, die de samenleving bij elkaar houden in tijden dat het niet gemakkelijk is. Het is dan ook verstandig om aansluiting te zoeken bij de culturele context van partnerlanden. Daarmee wordt beleid effectiever en daardoor hebben onze diplomaten uiteindelijk meer invloed in de dialoog over mensenrechten. Gebrokenheid in de wereld is vaak het gevolg van gezinnen die ontwricht zijn. Gemeenschapsgerichte programma's, waaronder ouderschapscursussen, kunnen daarom van grote waarde zijn. Ze leiden tot een afname in huiselijk geweld, meer harmonie tussen mannen en vrouwen en een sterkere emotionele band tussen ouders en kinderen.

Deze basisveiligheid zorgt er mede voor dat jongeren de lokroep van rekruterende terreurgroepen sneller zullen weerstaan. Graag hoor ik van de minister hoe zijn beleid gezinnen versterkt als basis voor de bescherming van vrouwen en kinderen. Kan hij hierbij ook ingaan op zijn inzet voor mensen met een beperking? Ook hier is mijn oproep: kijk verder dan individuele voorzieningen. Ga uit van de kracht van de sociale verbanden waarin deze mensen participeren. Het versterken van deze basis is het halve werk en precies daarom moeten we maatschappelijke organisaties blijven steunen.

Voorzitter, tot slot. Vooruitlopend op Prinsjesdag verwelkomt mijn partij de extra middelen voor ontwikkelingssamenwerking. Tegelijkertijd leeft in ons land het beeld dat het kabinet een cheque van 1 miljard uitschrijft voor Afrika, terwijl er hier geen geld is voor onderhoud van bruggen, wegen en sluizen. Is de minister het daarom met mij eens dat we voortaan misschien beter kunnen spreken over internationale samenwerking dan over ontwikkelingssamenwerking, omdat een aanzienlijk deel van de uitgaven ook direct het Nederlandse eigenbelang dient, onder meer op migratie en handel? Mijn laatste vraag is: hoe wil het kabinet hierover communiceren op een manier die recht doet aan de daadwerkelijke inzet en het draagvlak voor armoedebestrijding versterkt?

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel, meneer Stoffer. Er zijn verder geen vragen van de kant van de Kamer. Dat betekent dat wij de eerste termijn van de Kamer afsluiten. Minister, hoelang heeft u nodig voor de schorsing?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik heb zelf een kleine 60 vragen geteld, dus als we twintig minuten zouden kunnen krijgen, zou dat helpen, denk ik, om ervoor te zorgen dat we de Kamer recht doen.

De **voorzitter**:

Dan gaan wij om 11.20 uur weer verder met de eerste termijn van de kant van de minister.

De vergadering wordt van 11.00 uur tot 11.22 uur geschorst.

De **voorzitter**:

Dames en heren, van harte welkom terug bij het debat van de commissie Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking over de Beleidsbrief Buitenlandse Zaken. Wij gaan naar de eerste termijn van de minister. We hebben nog ruim anderhalf uur de tijd in dit debat. Ik wil voorstellen dat de minister in ieder geval even aangeeft welke blokjes hij heeft en dat we de interrupties verzamelen tot het eind van de blokjes. U heeft dan weer vier interrupties de man. Als we het vlot doen, hebben we nog tijd voor een tweede termijn. Hebben we meer tijd nodig, dan vervalt de tweede termijn. Dan staat het u vrij een tweeminutendebat aan te vragen. Met die spelregels zou ik graag de minister willen vragen om te starten met een overzicht van de blokjes die hij heeft.

Minister **Sjoerdsma**:

Voorzitter, dank. Ik heb een algemene inleiding. Dan gaan we naar handel, draagvlak voor OS, OS-visie. Dan hebben we, laten we zeggen, de vrijheden- en rechtenagenda, voedselzekerheid, klimaat, migratie, Oekraïne en overige.

De **voorzitter**:

Nou, dan kunnen we net zo goed tussendoor de interrupties doen, geloof ik!

Minister **Sjoerdsma**:

Ik ga mijn uiterste best doen om al de gestelde vragen te beantwoorden in de tijd die er is.

De **voorzitter**:

Zou u de blokjes iets langzamer willen voorlezen? Gaat u daarna van start. Dan gaan we zien hoe dit gaat lopen.

Minister **Sjoerdsma**:

Ja, ik zal het nog een keer doen: inleiding, handel, draagvlak, visie, vrijheden/rechten, voedselzekerheid, klimaat, migratie, Oekraïne en overig.

Ik moet natuurlijk beginnen met het feliciteren van mevrouw Al Biyati met het verkrijgen van de allermooiste functie die er bestaat in onze democratie: Kamerlid. Dus bij dezen. Dank ook aan de Kamerleden voor alle gestelde vragen. Ontzettend goed om vandaag in gesprek te gaan over zowel de beleidsbrief als de nadere duiding van die beleidsbrief en nog een aantal andere brieven die wij hebben gestuurd. Ik denk dat het goed is om daarover in gesprek te gaan, omdat de wereld overduidelijk razendsnel verandert. Dat betekent dat rechten en regels meer onder druk staan en dat de grote wereldwijde uitdagingen steeds ingewikkelder worden, of dat nu gaat om klimaat of de politisering van handel.

We zien ook dat de wereld qua machtssamenstelling vrij radicaal verandert. De verhoudingen veranderen tussen de landen, tussen grote en middelgrote machten, tussen het Westen en het Mondiale Zuiden. Daarbovenop zien we de oorlog in Oekraïne, het conflict in Iran, Sudan, de blokkade van de Straat van Hormuz et cetera. Al die crises hebben enorme invloed op wat er hier in Nederland gebeurt. Dat betekent dat we ons daarop moeten voorbereiden, dat we ons daar maximaal tegen moeten wapenen en dat we ook de kansen die er zijn, moeten grijpen.

Dat is misschien ook het eerste punt dat ik wil maken. Waarom heeft het kabinet ervoor gekozen om in de Beleidsbrief Buitenlandse Zaken te zeggen dat het voor ons buitenlandbeleid van ongelofelijk belang is dat niet alleen het buitenlandbeleid, maar ook ontwikkelingssamenwerking, handel en defensie integraal als instrumenten worden ingezet in dat buitenlandbeleid en ervoor te zorgen dat er een samenhangende strategie is? Natuurlijk hebben die ook doelen an sich. Handel is het verdienvermogen. OS is, voorbij de solidariteit, een waaier, denk ik, aan waardengerelateerde dingen die we kunnen doen. Maar ze kunnen en moeten ook in functie staan van wederzijdse belangen. Dat betekent dat eigenlijk alles politieker wordt, of we dat nou willen of niet. Daar hebben we eigenlijk geen keuze in. Het wordt politieker. We zullen dus ook scherper aan de wind moeten zeilen als het gaat om het bevechten van onze belangrijkste belangen, om het maar zo te zeggen: veiligheid, welvaart en vrijheden.

Misschien is het goed om nog één procedureel ding te noemen. U hebt de beleidsbrief en de nadere duiding daarvan gekregen. Kort hierna zal op Prinsjesdag uiteraard de begroting volgen, waarmee u ook de cijfermatige begrotingsonderbouwing zult zien van wat het kabinet wil gaan doen. Bij die Prinsjesdagversie zullen ook een heleboel brieven volgen met individuele uitwerkingen op deelterreinen. U hebt nu -- ik zeg het even oneerbiedig -- een kapstok gekregen. Ik vind het zelf van groot belang dat u ook kunt zien wat de ambities zijn op onderwijs, gezondheid, klimaat en vrouwenrechten. Ik ga proberen uw vragen nu zo goed als mogelijk te beantwoorden, maar weet ook dat deze brieven eraan zitten te komen, zodat u daar met mij en andere leden van het kabinet over zult kunnen praten. Weet alstublieft ook dat ik dat vervolgens weer zie -- dat is een uitwerking van het coalitieakkoord -- als een opstap naar een meer fundamentele discussie over de toekomst van ontwikkelingssamenwerking en het perspectief daarop. Daarover later misschien iets meer.

Ik wilde vandaag beginnen bij iets wat iets minder aan bod is gekomen, maar waarvan ik denk dat het belangrijk is om er even bij stil te staan. Enkelen van u hebben dat onderwerp aangeraakt: het handelsbeleid zoals we dat nu voor ons

zien. Dat is namelijk fundamenteel aan het veranderen, en niet fundamenteel omdat Nederland er anders in staat, want wij zijn nog steeds een handelsland. Een derde van onze welvaart is nog steeds afhankelijk van in- en export. Dat is cruciaal. Maar we zien wel dat het verdienvermogen van exporteurs onder druk staat door onvoorspelbaarheid van sommige van onze bondgenoten, staatssteun van andere landen en oneerlijke concurrentie. We zien ook dat er in toenemende mate afhankelijkheden worden ingezet om bedrijfsleven en overheden onder druk te zetten, of het nu gaat over grondstoffen, halffabricaten of andere zaken. Dat betekent dat wij moeten voorkomen dat we ons verliezen in protectionistische maatregelen waarmee ons verdienvermogen te veel onder druk komt te staan. Het betekent ook dat we ons er rekenschap van moeten geven dat de situatie om ons heen radicaal is veranderd. Dat betekent een paar dingen wat dit kabinet betreft.

Eén. We moeten het gelijke speelveld borgen. Dat betekent dat wij zullen inzetten op een Europese kopgroep om daar echt werk van te maken. Als we dat niet doen … In WTO-kader zien we het op dit moment niet voldoende lukken. We zullen het gedeeltelijk via de Europese Unie moeten doen. Twee. We zullen onszelf weerbaarder moeten maken. Dat betekent: afhankelijkheden afbouwen, maar ook onze posities in afhankelijke, strategische ketens opbouwen. Het betekent ook: onze bedrijven zo weerbaar als mogelijk maken tegen schokken. Dat zullen ze voor een groot deel natuurlijk zelf moeten doen, maar maatschappelijk verantwoord ondernemen is daar een belangrijk onderdeel van. Ja, het gaat over mens en milieu, maar het gaat ook over het weerbaar maken van je bedrijf.

Dat is de defensieve kant. De offensieve kant, die de heer Hoogeveen van JA21 natuurlijk ook aanraakte, is dat het van cruciaal belang is dat de Europese Unie, die economische vriendengroep van ons -- laat ik haar zo maar noemen -- de landen met wie wij handels- en investeringsverdragen sluiten, zo snel als mogelijk moet worden vergroot. Ja, de onderhandelingen over Mercosur duurden meer dan twee decennia, maar er zijn nu ook vijf handelsverdragen in één jaar. Dus het tempo zit erin. Ik zeg het meteen even. Het is mijn introductie, maar ik zeg richting de Kamer en de heer Hoogeveen: dat tempo gaan wij ontzettend najagen. Ook hier zien we weer: het is handel en ons verdienvermogen, maar het is ook buitenlandbeleid en geopolitiek. De landen met wie wij handelen zijn over het algemeen landen die dichter bij ons komen te staan wat betreft cruciale zaken.

De **voorzitter**:

Was dat uw inleiding?

Minister **Sjoerdsma**:

Ja, dit was mijn inleiding, denk ik.

De **voorzitter**:

Dan gaan we die even afsluiten en kijken we of er vragen zijn.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Veel dank voor deze inleiding. Ik ga misschien een handelsvraag stellen.

Minister **Sjoerdsma**:

Voorzitter, mag ik misschien toch één ding zeggen over de andere kant van de portefeuille? Ik zal het heel kort houden. Hetzelfde geldt namelijk voor ontwikkelingssamenwerking. Ik wil er heel kort over zijn. Er zijn veel vragen over gesteld en in veel van de antwoorden kan ik het een en ander kwijt, denk ik.

De kern is dat er een solidariteit ten grondslag ligt aan het helpen van mensen die het veel minder hebben dan wij, maar het strategisch maken van ontwikkelingssamenwerking is hierbij wel echt van cruciaal belang. Wij moeten ervoor zorgen dat onze partnerschappen gelijkwaardig zijn. De partnerschappen met landen moeten gelijkwaardig zijn, maar ook met maatschappelijke organisaties. Dat zijn geen uitvoeringsorganisaties van Nederland, maar strategische partners waarmee we bepaalde doelstellingen bereiken. Soms gaat het om het redden van mensen in nood, soms gaat het over het redden van vrouwen van de meest verschrikkelijke gezondheidssituaties en soms gaat het over het bepleiten van die zaak. Daar zal ik straks nog iets over zeggen. Het wordt politieker. Dat betekent dat wij langs de lijnen van het coalitieakkoord zullen intensiveren op klimaat, onderwijs en gezondheidszorg. U heeft dat gehoord, want ik heb net ook de brieven genoemd. Dat zit eraan te komen.

Tot slot. Als we één stapje terugzetten en kijken naar de wereld en die heel zwart-wit verdelen in een strijd tussen autocratie en democratie -- volgens mij had mevrouw Kröger het daar ook over in haar inleiding -- vind ik het belangrijk dat ontwikkelingssamenwerking bijdraagt aan democratische weerbaarheid. Ik bedoel dan niet dat we democratie gaan brengen. Dat zeg ik maar meteen even voor de duidelijkheid. Daar geloof ik helemaal niet in. Maar als wij niet samen zorgen dat er democratie, vrijheden en sommige van deze zaken zijn en dat we weerbaarder zijn met onze partners in deze wereld, dan geven we te veel podium aan landen met wie wij de waarden en belangen niet delen.

Dit wilde ik nog zeggen, bij wijze van inleiding.

De **voorzitter**:

Dank u wel, minister. Dan gaan we nu naar mevrouw Maes voor haar interruptie.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Mijn interruptie ging over het eerste stukje, met name over de handelsverdragen waarover de minister zegt dat er tempo mee gemaakt gaat worden. Meneer Bamenga refereerde al even aan de reis naar Chili en Argentinië. Een van de dingen die we toen hoorden, was vooral de vraag van de Chileense zijde,

namelijk hoe het met het handelsverdrag zit. Als u daar nog iets over kan zeggen, zou dat heel erg welkom zijn. Dat is namelijk precies een voorbeeld van iets waar het tempo er niet op zit, als je het mij vraagt.

Minister **Sjoerdsma**:

Even ter verheldering: op welk gedeelte zit het tempo er volgens mevrouw Maes niet op?

Mevrouw **Maes** (VVD):

Volgens mij moet de wetgeving nog onze kant op komen.

Minister **Sjoerdsma**:

Volgens mij zit er een heel hoog tempo op. Voordat deze zaken naar uw Kamer kunnen komen, moet er natuurlijk wel een stempel worden gezet in Brussel. Ik merk daar aan alles en iedereen, van Commissaris Sefcovic tot aan eigenlijk iedereen die bij de handelsvergaderingen zit, dat ze tempo willen maken, tot en met kunstgrepen aan toe. Soms kost de vertaling in alle talen van de Europese lidstaten drie maanden extra in het proces. Daarvan zegt de Commissie: laten we dat niet meer doen. Dat leidt ook tot weerstand, zeg ik maar meteen. U kent de landen die meer hechten aan de eigen taal en de vertaling in de eigen taal dan wij dat als pragmatische Nederlanders misschien doen. Voor ons is de Engelse versie vaak goed. Daarin zie ik dat het tempo gemaakt wordt. Ik verwacht ook dat we wat betreft het voorbeeld van Chili binnenkort stappen zullen zien.

De **voorzitter**:

Mevrouw Maes is tevreden met het antwoord. We gaan naar de heer Hoogeveen.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Ik heb een korte feitelijke vraag. Ik weet dus niet of die als interruptie telt. Misschien kan de minister even toelichten wat hij bedoelde met: we vormen een Europese kopgroep voor het waarborgen van het gelijke speelveld. Daar zou ik graag iets meer duiding over willen. Ik begrijp niet zo goed wat daarmee wordt bedoeld.

Minister **Sjoerdsma**:

Dat snap ik. Ik schets even een beeld en relateer het aan de laatste reis die ik voor het zomerreces maakte, naar China. Daar hebben we heel lang met mijn Chinese counterpart gesproken over allerlei zaken tussen Nederland en China, van Nexperia tot ASML en andere zaken. We hebben ook gesproken over de relatie tussen China en de Europese Unie en het enorme handelsoverschot dat

China heeft ten aanzien van de Europese Unie: 1 miljard euro per dag. Je zou kunnen zeggen dat het misschien nog houdbaar kan zijn, afhankelijk van de producten, maar het is niet houdbaar. Wat betreft de effecten van die exportdrang van China op industrieën, waarvan veel industrieën in Europa zijn, zien we in vrijwel alle Europese lidstaten een situatie die niet langer kan voortbestaan. Als dat op basis van eerlijke concurrentie zou zijn, zou ik zeker zeggen: Nederlandse, Franse en Duitse bedrijven gaan de concurrentie aan. Maar we zien dat er sprake is van oneerlijke concurrentie. In het land dat ik net noemde wordt 6% tot 8% van het bnp, afhankelijk van welke studie je neemt, aan staatssteun gegeven aan sommige industrieën. Dan is er dus geen sprake van eerlijke concurrentie.

Het gaat mij er dus om dat wij als Nederland niet achterover zitten en bekijken wat Europa gaat besluiten. Natuurlijk is handel de competentie van Commissaris Sefcovic. Het gaat mij erom dat wij in Europa de discussie aanjagen over hoe we internationaal voor een gelijk speelveld zorgen. In de WTO hebben we dat in maart geprobeerd. Die conferentie is helaas mislukt. We geven niet op, zeg ik ook maar meteen. Het is evident dat Europa een essentiële speler zal zijn in het afdwingen van het gelijke speelveld. Ik zou graag willen voorkomen dat we daar te laat in zijn, want de gevolgen van deze industriepolitiek zijn er niet over vijf jaar, één jaar of een paar maanden, maar die zijn er nu. In ons buurland Duitsland zien we dat resulteren in het verdwijnen van honderdduizend banen in de auto-industrie. Dat vertaalt zich ook weer naar doorvoer- of aanleverbedrijven in Nederland.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Dat nodigt uit tot een interruptiedebatje, maar ik wacht even tot het kopje handel is afgerond. Dan kunnen we het er uitgebreider over hebben.

De **voorzitter**:

Dan zullen we deze tweede niet meetellen, omdat u geen vraag heeft gesteld. U heeft wel één vraag gesteld. We gaan door met het blokje handel.

Minister **Sjoerdsma**:

Wat ik over handel bij veel van uw inbrengen proefde, was in ieder geval de noodzaak om tempo te maken, te diversifiëren en ervoor te zorgen dat wij hier zo snel als mogelijk zo veel handelsvrienden als mogelijk toevoegen aan ons repertoire. Ik proefde een licht verschil van mening over wat de handelsverdragen wel of niet zouden moeten behelzen.

In algemene zin zou ik het volgende willen zeggen. De heer Hoogeveen vroeg: waarom focussen we ons nu niet alleen op het economische deel, maar moet er ook iets in staan over duurzaamheid, mensenrechten of het sociale aspect? Ik wil daar twee dingen over zeggen. Eén. Stel, je vraagt het Nederlandse bedrijfsleven: wat is voor jou van belang om te kunnen investeren in of exporteren naar bepaalde landen? Dan gaat het natuurlijk over de bedrijfsmatige kansen, maar

bijvoorbeeld ook over de vraag of de rechtspraak op orde is. Is ons intellectual property veilig of niet? Weten we zeker dat de mensen met wie wij werken niet ergens in de slavenarbeid zitten, waardoor ze straks niet meer op de Europese markt mogen komen? De randvoorwaarden die soms in de verdragen zitten, zijn economisch dienstig, maar ook dienstig voor het welzijn van de wereld. Als die landen dat accepteren in onderhandeling met de Europese Unie, vind ik dat zelf een hele mooie stap vooruit. We zien nu namelijk dat deze randvoorwaarden, zoals de heer Hoogeveen ze noemde, niet belemmerend werken, maar gewoon worden opgenomen in de verdragen. Dat is één. Twee is het tempo. Dat heb ik genoemd.

De heer Hoogeveen vroeg ook nog naar de OESO-richtlijnen. Die worden over het algemeen beschouwd als de meest gezaghebbende internationale raamwerken op het gebied van internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. We hebben ons als land verdragsrechtelijk gecommitteerd aan de implementatie daarvan. Ze zijn ook proportioneel, denk ik. Ze houden rekening met wat bedrijven aankunnen en bieden ook ruimte om risico's te prioriteren. Wij ondersteunen bedrijven ook bij de toepassing daarvan. Dat helpt denk ik ook bij de voorbereiding op de wetgeving.

Mevrouw Kröger zei, ook op dit terrein, dat OESO-richtlijnen verplicht moeten zijn bij subsidies en aanbestedingen en vroeg hoe het zit met handelsmissies. Ik denk dat het goed is om te weten dat het toepassen van de OESO-richtlijnen al lange tijd een belangrijke voorwaarde is voor het gebruik mogen maken van het BHOS-handelsinstrumentarium. Dat geldt ook voor handelsmissies. Een zeker Kamerlid heeft daar ooit een keer voor gezorgd, met steun van heel veel andere partijen in deze Kamer. Daarnaast spreken wij bedrijven die betrokken zijn bij malversaties aan en zo nodig verliezen zij de toegang tot het handelsinstrumentarium. Dus ik denk dat we hierin, ook als ik kijk naar landen om ons heen, best een voorbeeldfunctie hebben. Ik wil tegelijkertijd zeggen dat onze handelsmissies er niet onder lijden, als ik zie wie en wat er allemaal meegaat en wat het allemaal oplevert. Dat blijft nog steeds goed, ook al kijken we hier scherp naar.

Mevrouw Kröger vroeg ook nog naar de investeringsbeschermingsclausules. Dat raakt misschien ook aan de vraag van de heer Hoogeveen over de investeringsbeschermingsverdragen. Daarvan wil ik meteen zeggen dat we daarmee tempo willen maken. Dus uw Kamer kan hopelijk -- ik zal de termijn nog even in het midden laten, want het moet nog formeel worden afgerond -- snel de verdragen met Singapore en Vietnam tegemoetzien. De vraag van mevrouw Kröger was of die investeringsbeschermingsclausules onze eigen regelgeving zouden afzwakken. Ik moet eerlijk zeggen dat ik die zorgen niet deel, omdat de investeringsbeschermingsverdragen niet in de weg hoeven te staan aan het recht van landen om zelf maatregelen te nemen om hun eigen doelstellingen te bereiken en dat de nieuwe investeringsbeschermingsbepalingen in de EU-handelsakkoorden nu ook in lijn zijn met de gemoderniseerde Europese inzet, waarbij het recht om te reguleren voor overheden, om maatregelen te nemen, wordt verduidelijkt. Dus de beleidsruimte voor overheden blijft hier wat ons betreft gewaarborgd.

Dat voor wat betreft de vragen over het handelsdeel, mevrouw de voorzitter.

De **voorzitter**:

Dan ga ik kijken of dat nog vragen oproept. In ieder geval bij de heer Hoogeveen, mevrouw Al Biyati en mevrouw Kröger.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

De discussie over China houd ik even over voor het Chinadebat. Dan kunnen we daar nog uitgebreid over spreken. Ik wilde graag ingaan op wat de minister zei over meer die randzaken in handelsverdragen. Volgens mij maakt de minister hier wel een categoriefout, want intellectueel eigendom, douaneprocedures en geschillenbeslechting horen bij een handelsakkoord. Dat begrijp ik. Dat we eisen dat bijvoorbeeld een handelspartner zich ook houdt aan onze klimaateisen, aan de sociale eisen die wij opleggen, dat is exact waar ik op doelde. Zou de minister daar iets over kunnen zeggen, over dat dat juist een vertragend effect heeft op handelsverdragen en ons ook in het nadeel brengt ten opzichte van andere handelspartners?

Minister **Sjoerdsma**:

Die mening deel ik eigenlijk helemaal niet. Die vertraging zie ik niet, als eerste. Ik zie juist versnelling op dit moment. Ik denk heel erg aan het level playing field van onze bedrijven en ik weet dat de heer Hoogeveen en zijn partij dat ook van groot belang vinden. Ik denk gewoon even aan de situatie dat bedrijven in Europa zich wel moeten houden aan het klimaatverdrag van Parijs en bedrijven elders niet. Als je dat niet goed afspreekt in die verdragen, dan heb je dus geen level playing field en krijg je oneerlijke concurrentie. Dit dus even los van of de heer Hoogeveen het eens is met het klimaatdoel. Ik denk dat dat an sich gewoon belangrijk is en ik denk dat er ook een sterke werking vanuit gaat dat we dat daarin meenemen. Maar het is niet alleen maar het klimaatdoel. Het is ook een bedrijfsmatig level playing field dat hiermee wordt gediend.

De **voorzitter**:

De heer Hoogeveen, aanvullend.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Ik denk dus dat je daarmee juist protectionisme uitrolt. Als je zelf klimaatdoelen oplegt en dat vervolgens aan handelspartners wil opleggen, dan kom je dus met eigen protectionistische eisen waardoor je handel juist moeilijker maakt. Dat is precies mijn punt. Als we kijken naar Zuid-Amerika en naar Afrika, waar China gewoon de hele markt overneemt omdat het een aantrekkelijkere en snellere handelspartner is voor die landen, dan werken toch de eisen die wij boven op onze handelsakkoorden stellen juist vertragend? Dat kan de minister toch niet ontkennen? Kijk naar Mercosur. Daar is toch de klimaatparagraaf hetgene wat vertragend heeft gewerkt, naast een aantal sectorale belangen die protesten opwierpen? De minister zegt in zijn beleidsbrief: we moeten ook handelen met

landen waar we niet onze waarden mee delen. Op de eerste pagina. Vervolgens eisen we wel due diligence tot op de laatste millimeter. Dat is dan toch ook tegenstrijdig met elkaar?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik denk dat eigenlijk niet. Laten we dat voorbeeld van Mercosur een klein beetje uitbenen. Daar gaat het natuurlijk over level playing field. Een van de zaken waarom het ingewikkeld was -- ik denk dat de heer Hoogeveen daaraan refereerde met de sectoren -- is bijvoorbeeld dat boeren, agrariërs, in Europa het van ongelofelijk belang vonden dat als we toegang vanuit de Mercosur-landen tot Europa zouden toestaan, daar dan ook wel de standaarden bij zouden horen die wij hier in Europa hebben. Natuurlijk werkt dat vertragend, dat soort onderhandelingen, dat soort standaarden. Waarom werkt dat vertragend? Omdat het betekent dat die landen zich een beetje omhoog zullen moeten worstelen om te voldoen aan bepaalde eisen die wij stellen. Als je dat niet doet, denk ik dat het verzet, als ik heel eerlijk moet zijn, tegen dit soort verdragen alleen maar groter zou zijn. Het gaat niet alleen over het level playing field hier, vind ik. Het gaat ook om ervoor zorgen dat het draagvlak voor dit soort verdragen groot blijft.

Ik weet zeker dat de heer Hoogeveen en zijn partij dat net zo belangrijk vinden als ik. Het is geen luxe, dit soort verdragen. Het is niet meer nice to have. Het is echt bittere noodzaak. We moeten er dus voor zorgen dat die verdragen, a, de kansen voor ons bedrijfsleven maximaliseren en, b, dat het level playing field op orde is, maar het moet ook op zo'n manier vormgegeven zijn dat wij dat met z'n allen kunnen dragen, dat de win-win groot genoeg is. En misschien dat het soms iets vertraagt, maar ik moet toch eerlijk zeggen: als ik zie met welke vaart de Commissie bezig is, met welk enthousiasme de delegaties van de Commissie worden ontvangen en hoe snel die onderhandelingsrondes in de verschillende landen nu achter elkaar gaan, dat ik misschien toch iets optimistischer ben dan de heer Hoogeveen over de reikwijdte die de Europese Unie op dit moment heeft.

De **voorzitter**:

Meneer Hoogeveen, dit wordt uw laatste interruptie.

De heer **Hoogeveen** (JA21):

Ja, voorzitter. De snelheid van die onderhandelingen zien we nu juist omdat we een pragmatischere opstelling hebben en omdat we juist proberen om die zaken te scheiden. Wij maken de kosten voor Europese producenten hoger door onze eigen politieke keuzes. Wij leggen onze eigen industrie hogere kosten op en gaan die vervolgens ook opleggen aan handelspartners. Dat is het vertragende effect en dat zorgt er juist voor dat je achter het net vist als je die handelsverdragen spoedig wil sluiten. Erkent de minister in ieder geval dat we als we die handelsverdragen, investeringsverdragen, willen accelereren en als wij als Nederland tot de kopgroep willen behoren in Europa, juist ook die pragmatische

instelling naar voren moeten brengen in Europees verband om ervoor te zorgen dat we ook daadwerkelijk bij die kopgroep horen?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik denk dat ik de heer Hoogeveen hier goed kan volgen. Ik denk ook dat dat pragmatisme wel al aan de dag wordt gelegd door de Commissie. Laat ik bijvoorbeeld India en Indonesië even vergelijken. Bij India zien we denk ik dat nadrukkelijk is gebeurd wat de heer Hoogeveen bepleit. Bij Indonesië is de reikwijdte juist breder gebleven. Wat er kan en hoe snel het gaat, hangt dus niet alleen af van de inzet van de Commissie, maar natuurlijk ook in zekere mate van de bereidheid van de partners met wie we deze akkoorden sluiten. Er valt mij toch wel iets op. Ik ben het zeer eens met de heer Hoogeveen dat wij concurrerend moeten blijven met andere grootmachten in derde landen, want dat is een ingewikkelde competitie. Als ik ernaar kijk, ben ik best optimistisch over hoe ambitieus, hoe snel en soms ook hoe pragmatisch de Europese Commissie dit nu voor elkaar weet te krijgen en hoe bereidwillig deze derde landen zijn om dat toch te doen. Dan zullen we uiteraard altijd moeten kijken naar hoe we competitief, concurrerend blijven met landen als China en derde landen. Dat is denk ik een andere vraag. Die ziet ook op de energieprijzen hier in Europa en op hoeveel we besteden aan innovatie en dat soort zaken. Dat is denk ik niet alleen maar op te lossen in handelsverdragen, maar ik heb daar wel vertrouwen in.

De **voorzitter**:

Dan gaan we naar mevrouw Al Biyati, daarna naar mevrouw Kröger en daarna naar de heer Bamenga.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Dank u wel, voorzitter. Ik wil hierbij aansluiten, en ook op wat de minister eerder zei, namelijk willen bereiken dat Nederland een land is dat ook onafhankelijk kan zijn van de grillen van de wereld, waar we niet altijd even veel macht over hebben. Hoort daarbij dan niet ook het heropenen van het Groninger gasveld, om daarmee onze handelspositie te versterken? Natuurlijk moeten we dan ook de getroffen Groningers ruimhartig compenseren. Dan zorg je er tegelijkertijd voor dat we niet meer afhankelijk zijn van Russisch gas en gas uit Amerika of uit het Midden-Oosten, en dat Nederlanders wel gewoon gebruik kunnen maken van hun eigen goedkope, veilige gas.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik ben er trots op dat Nederland ervoor heeft gekozen, naar aanleiding van de Russische grootschalige invasie in Oekraïne, om zich samen met andere Europese landen versneld los te weken van het Russische gas. Dat heeft ook echt pijn gedaan. Dat heeft ook Nederlanders, huishoudens en de industrie pijn

gedaan, maar het is denk ik een ontzettend belangrijke principiële keuze geweest.

Daarnaast de vraag over het Groninger gas. Dat is denk ik niet iets wat direct mijn beleidsterrein aangaat, maar ik zou er wel in algemene zin over willen zeggen dat vorige kabinetten wat dat betreft een heel duidelijke keuze hebben gemaakt, na decennia van ellende voor Groningers, bij wie het gas uit de grond werd gepompt, maar bij wie de huizen letterlijk stonden te trillen. Er waren niet alleen scheuren in de muren, maar ook instortingen en veel mentale stress, verdriet en narigheid die dat met zich meebracht. Ik vind het in alle eerlijkheid nogal wat om hier te bepleiten dat we dat opnieuw gaan doen. We zijn nog niet eens in de buurt van afdoende herstel richting de Groningers. Daar wordt natuurlijk alle tempo achter gezet, maar ook daarvan proef je: het is nog lang niet genoeg. Dus ik denk dat dit voorstel op dit moment, als ik eerlijk moet zijn, niet alleen onrealistisch is, maar ook echt contraproductief, gelet op de besluiten die de regeringen voor ons hebben gemaakt en die ook deze regering wenst te maken.

De **voorzitter**:

Mevrouw Al Biyati, de discussie over herstel Groningen dan wel mijnbouw wordt in een andere commissie gevoerd. Dus als u een andere interruptie wil plaatsen, dan mag dat, maar we gaan niet op dit onderwerp door.

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Volgens mij gaat het ook over de handelspositie van Nederland, dus volgens mij valt het ook gewoon binnen dit terrein.

De **voorzitter**:

Heeft u nog een aanvullende interruptie of was dit het?

Mevrouw **Al Biyati** (FVD):

Als ik zou mogen, dan graag. Op een ander onderwerp? Nou, dan niet.

De **voorzitter**:

Goed zo. Dan gaan we door naar mevrouw Kröger.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Hoe verleidelijk het ook is om in een heel debat terecht te komen over Groningen en ook over handelsverdragen en pragmatisme -- ik zou zeggen dat inzetten op klimaatactie het meest pragmatische is dat we kunnen doen, gegeven de crisis

waar we in zitten -- heb ik een vraag over de OESO-richtlijnen. De minister geeft aan dat een zeker Kamerlid ervoor heeft gezorgd dat het OESO-instrumentarium voor alle BHO-activiteiten verplicht is. Mijn vraag was breder. Die ging over subsidies en aanbestedingen rijksbreed en het tweede stuk ging over dat bedrijven die mee willen op handelsmissies, aan de OESO-richtlijnen moeten voldoen. Ik lees in het eindrapport over het handelsinstrumentarium dat recentelijk besloten is om alleen nog maar te kijken naar een risicogestuurde onderbouwing bij deelname van ondernemers aan handelsmissies en dus niet meer bij alle deelnemers. Dus dat was de specificiteit van mijn vraag.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik probeer om daar zo specifiek mogelijk op te antwoorden. Als het gaat over handelsmissies, is het toepassen van OESO-richtlijnen nog steeds een belangrijke voorwaarde. Hetzelfde geldt voor het gehele BHOS-bedrijfsleveninstrumentarium. Dat is een. Twee, als het gaat om breder. In het rijksinkoopbeleid, de internationale voorwaarden, zijn ook de OESO-richtlijnen en de toepassing van gepaste zorgvuldigheid verankerd. Ik weet niet of dat voldoende is voor mevrouw Kröger, maar dat is vrij stevig. Leveranciers die aan het Rijk leveren worden ook op dit moment via dit beleid verplicht gesteld om risico's in de keten te identificeren en waar mogelijk aan te pakken. Dat gaat van bedrijfskleding tot catering. U kunt zich voorstellen dat koffie daar een belangrijk onderwerp is en duurzame textiel. Dat is echt vrij stevig.

De **voorzitter**:

Mevrouw Kröger is tevreden met het antwoord. Dan gaan we naar de heer Bamenga.

De heer **Bamenga** (D66):

Dank u wel. Ik wil eigenlijk ook de minister ondersteunen in wat hij zegt over handel. We komen terug van een reis naar Argentinië en Chili waarin we natuurlijk met de mensen hebben kunnen spreken over de toepassing van Mercosur, maar ook over het stellen van voorwaarden en standaarden op het gebied van klimaat en mensenrechten. Eerlijk gezegd heb ik daar juist gezien dat op het moment dat je die voorwaarden en standaarden stelt, ze zich inderdaad gaan opwerpen om aan die standaarden en voorwaarden te voldoen. Dus in die zin hebben wij daarvan juist een positief beeld teruggekregen, maar je moet volgens mij wel goed kijken wat je ermee bedoelt en of de beelden wel gelijk zijn. Waar wij spraken over mensenrechten, was het beeld van mensenrechten daar heel anders. Je zult het dus wel heel concreet moeten maken. Daarbij is mijn vraag: hoe zorgt de minister ervoor dat de afspraken die gemaakt worden ook meetbaar en afdwingbaar zijn?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik kan me inderdaad goed voorstellen dat als je in de context van Argentinië praat over mensenrechten, de eerste reflex misschien is om terug te denken aan een heel andere tijd, een heel ander bewind dat in Argentinië aan de macht was, en aan alles wat daarmee gepaard ging. Dat onderwerp geeft namelijk een soort flashback naar een situatie waar we allang niet meer in zitten. Dat misschien als eerste.

U noemde "meetbaar" en "concreet": de Europese Commissie sluit deze verdragen natuurlijk op papier, maar daaropvolgend zijn er natuurlijk momenten waarop wordt gekeken hoe het nou zit met -- misschien is "handhaving" niet het goede woord, dus laat ik het anders zeggen -- de uitvoering van datgene wat er is afgesproken. Op het moment dat die uitvoering zeer te wensen overlaat, zal er ook weer een politiek gesprek plaatsvinden. Dat is dus een politiek gesprek over de vraag: hoe zorgen we er nou voor dat die afspraken weer op orde komen? Laat ik het maar zo zeggen. Dat gesprek zal, denk ik, niet op de komma of vanwege kleine achterstandjes plaatsvinden, maar als we constateren dat landen, handelspartners, zich volstrekt niet houden aan de afspraken, dan weet ik zeker dat de Europese Commissie de eerste zal zijn die de vinger opsteekt en zegt: hè, dit kan zo niet. Daar zal Nederland dan uiteraard direct achter staan.

De **voorzitter**:

Akkoord. Ik zie dat er op dit moment geen andere vragen zijn. Dan gaan we door naar het blokje draagvlak. Ik zou het volgende nog even aan de minister willen vragen. We hebben nog draagvlak, visie en vrijheden. Kunnen er eventueel nog blokjes worden gecombineerd?

Minister **Sjoerdsma**:

Dat zal ik doen.

De **voorzitter**:

Even voor de helderheid: dan gaan we die drie blokjes, dus draagvlak, visie en vrijheden, combineren. Dan kunt u daarna weer uw interrupties plaatsen.

Minister **Sjoerdsma**:

Met uw welnemen, mevrouw de voorzitter, zal ik het blokje vrijheden hier even uitlaten, want dat is net even een ander soort onderwerp dan draagvlak en het proces rond deze visie.

De heer Stoffer vroeg volgens mij naar het draagvlak. Die verwelkomde iets wat ik noch kan bevestigen noch kan ontkennen. Ik herken wel wat hij zegt over het gegeven dat het beeld dat in Nederland bestaat over ontwikkelingssamenwerking, eigenlijk niet overeenkomt met wat ontwikkelingssamenwerking ís. Dat is een uitdaging die dit kabinet, maar ook deze minister, graag op zich neemt. Ik vond gisteren dat er in die Buitenland

Barometer van Clingendael over OS ook wel interessante aanwijzingen zaten als het gaat om de vraag welke elementen de Nederlandse bevolking eigenlijk belangrijk vindt om terug te zien in het ontwikkelingsbeleid. Ik denk dat dit heel goed aansluit bij de inzet van het kabinet op dit moment.

Ik pak er een paar elementen uit. Eén. Men vond de combinatie van het strategische "hun belang, ons belang" en de waarden belangrijk, dus niet een van de twee. Als we het dus alleen over de waarden of alleen over de belangen zouden hebben, dan haakt een van de twee groepen af. Die combinatie vinden ze stevig. Twee. Hoe concreter en hoe groter, hoe beter. Dat snap ik ook wel, ook als ik gewoon naar mezelf kijk en naar waar ik enthousiast van word, als mens. Ik word enthousiaster als er een ambitieuze doelstelling ligt waar ik trots van word en waarvan ik denk: daar gaat Nederland nu voor, wat mooi. Dat is makkelijker dan wanneer je zegt: nou, we zijn bezig met een procesinterventie enzovoorts. Dan haken mensen natuurlijk af. Ik proef die uitdagingen die de heer Stoffer noemt dus zeer. Die neem ik ook zeker mee.

Wat misschien ook van belang is, is het wat meer fundamentele debat, waar we nu een begin mee hebben gemaakt. Daar zullen we bij de begroting ongetwijfeld mee doorgaan. Dat zal ook wel enige tijd kosten. Dat debat is: hoe herzien we in bredere zin de visie op ontwikkelingssamenwerking? Wij zetten hier ook stappen in, langs de lijnen van het coalitieakkoord. We zetten stappen om ontwikkelingssamenwerking en -handel nadrukkelijker onder het buitenlandbeleid te scharen. Maar kijk naar de grote trends. Ik sla het nu even helemaal plat: het aantal uitdagingen groeit, de SDG's zijn op dit moment buiten zicht, het Globale Zuiden wil anders met ons omgaan dan hoe we dat tot nu toe deden, met een andere manier van met elkaar van gedachten wisselen, de hoeveelheid ontwikkelingssamenwerkingsgelden neemt wereldwijd dramatisch af, en de beheersbaarheid -- dan kijk ik even naar mijn eigen ministerie, naar hoe we het hebben georganiseerd -- wordt steeds ingewikkelder.

Ten aanzien van die vijf trends zullen we echt een antwoord moeten hebben. We hebben de Adviesraad Internationale Vraagstukken, de AIV, gevraagd om daar met een adviesstuk een eerste aanzet toe te geven. Dat zal ergens dit najaar komen. Ik hoop daar uitdrukkelijk over te spreken met de Kamer, met het maatschappelijk middenveld en met onze wereldwijde partners in VN-verband. Dat geldt natuurlijk ook voor de nieuwe doelstellingen. Ik denk niet dat we alleen maar hoeven te draaien aan een moertje of een boutje en dat het dan beter is dan het zou moeten zijn.

Ik zag een interruptie.

De **voorzitter**:

Dat heeft u goed gezien, maar dat doen we aan het einde van uw twee blokjes.

Minister **Sjoerdsma**:

Mevrouw Kröger vroeg naar de samenhang van het buitenlandbeleid met het handelsbeleid. Ze vroeg of het handelsbeleid en het buitenlandbeleid altijd

samen moeten gaan of dat het ene doel ook het andere doel kan steunen. Ze noemde daarbij de handel en de hoge standaarden voor mensenrechten. Ik hoop dat ik daar zonet afdoende antwoord op heb gegeven. Ik zie juist een versterkende werking tussen die twee, niet alleen voor de mensenrechten of voor duurzaamheid, maar ook voor het bedrijfsleven.

De heer Stoffer zei: zouden we niet eigenlijk over internationale samenwerking moeten spreken in plaats van over ontwikkelingssamenwerking? Ik heb slechte ervaringen met ministeries die van naam veranderen, omdat dat vaak leidt tot discussies over de kosten die dat met zich meebrengt voor het veranderen van websites en visitekaartjes. Zonder dat ik het hierover gehad heb in het kabinet wil ik meteen zeggen dat dit wel een beetje mijn gevoel raakt. "Internationale samenwerking" dekt de lading beter van hoe wij dit beleidsterrein en gelijkwaardige partnerschappen zien. Ik weet niet of de visitekaartjes en de titels dan ook meteen zullen veranderen. Dit lijkt een soort woordje of een frame in de discussie over de toekomst van ontwikkelingssamenwerking, maar ik denk dat de heer Stoffer en ik het eens zijn. Hier zit veel meer achter.

Mevrouw Van Ark vroeg naar de geïntegreerde inhoudelijke uitwerking van diplomatie, defensie en samenwerking, en het voortbouwen op de 3D-benadering. Daar zou ik twee dingen over willen zeggen. Eén. De 3D-benadering werkte eigenlijk ontzettend goed. Dat geldt natuurlijk wel voor bepaalde contexten; daar moeten we helder in zijn. Die werkte zelfs zo goed dat de VN-vertegenwoordiger in Libanon vorige week tegen mij zei: "Eigenlijk zouden we in Zuid-Libanon een soort PRT-achtige constructie moeten hebben, zoals jullie in Afghanistan hadden. Dan zouden we Hezbollah er misschien op een goede manier onder kunnen krijgen." Dat gaat wat ver. Ik wil eigenlijk van 3D naar 4D. Ik wil dat 3D terugkomt en ik wil daar nog een "D" aan vastplakken, namelijk de "D" van democratie. Nogmaals, we willen niet democratie brengen, maar de democratie weerbaar maken, omdat ik denk dat dat essentieel is. Daar hebben we onszelf en onze partners voor nodig, maar daar hebben we ook het maatschappelijk middenveld keihard voor nodig.

De heer Bamenga vroeg naar de bezuinigingen op de Amerikaanse ontwikkelingshulp. Daar hebben overigens meerdere leden naar gevraagd. Waar zouden wij het verschil kunnen maken om iets van die bezuinigingen ongedaan te maken? Ik denk dat het in algemene zin cruciaal is dat we meer streven naar gelijkwaardige relaties en dat we meer uitgaan van wederzijdse belangen. Als we dat niet doen, krijgen we heel weinig voor elkaar. In de adviesaanvraag aan de AIV hebben we deze bezuinigingen van de VS en de vraag wat die doen niet expliciet opgenomen. Ik zie wel dat ze keihard neerslaan op het gebied van de gezondheid. Dat zei mevrouw Van Ark ook. Dat is een van de redenen waarom we investeren in gezondheid. We zien ook dat ze harder neerslaan bij meisjes en vrouwen. Mevrouw Dobbe noemde dat ook. Ik ga niet vooruitlopen op Prinsjesdag, maar ik hoop dat we mevrouw Dobbe tevreden kunnen stellen.

Het probleem in brede zin is dat we op de een of andere manier meer zullen moeten doen met minder, omdat niet alleen de VS maar ook onze Europese bondgenoten minder doen. Een van de voorbeelden die ik zou willen noemen, is dat we op zoek moeten naar hoe we ander kapitaal kunnen inzetten voor onze mondiale doelen. Ik wil één voorbeeld noemen: in Egypte heeft ILX samen met een Nederlands pensioenfonds bijna een miljard weten te investeren in de bouw

van een windpark op zee. Wat levert dat op? Een bijdrage aan de wereldwijde klimaatdoelstellingen, goede energie voor Egypte en een goed rendement voor de mensen die hebben belegd bij dat pensioenfonds. Daar zit 1 miljoen Nederlands belastinggeld bij. Hoe kunnen we dit soort gaten opvangen? Dat zal niet makkelijk zijn. We moeten niet denken dat dat zomaar kan, maar het is wel essentieel.

Mevrouw Van Ark vroeg terecht naar het vervolg op de SDG's. Ik raakte daar net ook aan. Wij steunen de SDG's van harte. Dat is natuurlijk geen geheim. Het is ook geen geheim dat het er niet goed uitziet qua hoever we zijn. Ik wil daar niet per se omheen praten, maar dat betekent ook wel iets voor het vervolg. Als dit vastloopt ... Het loopt niet vast in de zin dat niemand het blijft proberen. We gaan daar vol voor. Dat geldt ook voor andere Europese landen en de VN. Maar als dit vastloopt, dan zullen we wel moeten nadenken over wat het vervolg is. Dit zal mee moeten lopen in het proces van onze langetermijnvisie op OS. Overal waar ik kom, proef ik dat er gesprekken zijn tussen landen uit het zuiden en de VN over hoe we hier een vervolg aan geven. Ik zou graag willen dat we dit element nadrukkelijk meenemen in het gesprek dat we met uw Kamer gaan hebben. Het is echt essentieel dat de VN hierin centraal blijven staan. Dat is niet voor iedereen een gegeven.

Mevrouw Kröger vroeg naar de recent gepubliceerde VN Roadmap for Eradicating Poverty Beyond Growth van De Schutter. Die stelt dat economische groei alleen onvoldoende is om extreme armoede duurzaam uit te bannen. Je moet ook een ontwikkelingsmodel hebben waarin mensenrechten, sociale bescherming en ecologische duurzaamheid centraal staan. Ik zou zeggen: dat is niet alleen een belangrijke observatie, maar ook een belangrijk uitgangspunt van ons beleid.

De heer Stoffer raakte nog aan de welbekende Dutch Diamond-aanpak. Dat is letterlijk en figuurlijk een kroonjuweel in hoe Nederland werkt. Wij geloven sterk in de werking daarvan. Het heeft ook een prominente plek in de brief. De Nederlandse overheid vervult hierin verschillende rollen: regie, aanjagen, diplomatiek en van alles en nog wat. Daar vroeg de heer Stoffer naar. We hebben ons in de beschrijving niet te groot willen maken, maar we doen natuurlijk ons best om al die rollen te vervullen. Ik zal een voorbeeld geven. Vanmiddag zit ik om tafel met het Nederlands waterplatform om te praten over hoe we het met water doen, want dat willen we verder brengen.

Mevrouw Van Ark vroeg in deze context of we verder vooruitkijken naar lokaal eigenaarschap. Ik hoop dat ik voldoende gezegd heb dat dat essentieel is, niet alleen voor de effectiviteit, maar ook voor situaties waarin we iets meer transactioneels willen doen. Dat kan alleen maar als er lokaal eigenaarschap is.

Er waren verschillende vragen over conflictpreventie als afzonderlijke pijler. Ik denk dat het goed is om te weten dat we op het ministerie breed werken aan conflictpreventie in de hele cyclus, voor, tijdens en na het conflict. Dat doen we, zoals u vraagt, via vredesopbouw, stabiliteitsinzet, het versterken van de rechts- en veiligheidsketen en het weerbaar maken van de democratie. Dat zit ook in programma's op het gebied van water en voedselzekerheid. We doen soms alsof het daar los van staat -- ik zeg niet dat u dat doet -- maar dat is cruciaal. We hebben tot slot een nieuw opgerichte mediation support unit, die hier in het bijzonder aandacht voor zal vragen en hier expertise op zal inzetten.

Mevrouw Maes had het over de combitracks. Ze vroeg hoe die zich verhouden tot het recente WRR-rapport en tot de Global Gateway. Ik zou willen zeggen dat de combitracks, het WRR-rapport en de Global Gateway goed op elkaar aansluiten. Hierbij staat het combineren van handel, investeringen en ontwikkelingssamenwerking centraal om langjarige economische partnerschappen met opkomende economieën voor elkaar te boksen. Ik vind het mooi dat mevrouw Maes het succes benoemde dat we in die landen boeken. Die combitracks geven daar concreet invulling aan en die kunnen opgeschaald worden met initiatieven in het kader van de Global Gateway. Daar is door de Europese Commissie een kanaal voor opgezet, de zogenoemde EU Investment Hub. Dat is een manier om de private sector erbij te betrekken. Wij hebben Team National georganiseerd om bedrijven daarbij te helpen om ervoor te zorgen dat ze daar maximaal op kunnen inspelen.

Mevrouw Dobbe vroeg in dit kader naar ongebonden hulp, met een grote effectiviteit en lage kosten. Ik denk dat dat evident is. Binding van hulp is binnen de OESO-DAC-afspraken niet toegestaan en dat gaan we ook niet doen. Misschien is er één uitzondering daarop, namelijk dat de OESO-DAC-regels ruimte bieden om hulp aan middeninkomenslanden te binden. Dat doen we binnen DRIVE, een programma binnen Invest International. Ik ben zelf een serieuze tegenstander van gebonden hulp, maar in dit opzicht snap ik het heel goed. Om even een voorbeeld te geven over infrastructuur: als we niet oppassen gaan we met Nederlands belastinggeld infrastructuur in derde landen financieren en gaan er opdrachten naar -- ik noem maar wat -- Chinese bedrijven. Dat kan niet. Daar kiezen we dus voor binding. Ook daarbij geldt dat er altijd sprake moet zijn van value for money.

De vraag over de combitracks had ik eigenlijk meteen moeten doen. Sorry, mevrouw Maes. Het ging over de schaalgrootte. Zij zei: die verschilt gewoon. Dat klopt. In principe is het uitgangspunt dat veelbelovende initiatieven snel moeten kunnen worden opgeschaald. We beginnen niet heel groot. Je begint met een marktverkenning, een pilot of handelsmissie. Vervolgens wil je die opschalen, bijvoorbeeld via het nieuwe Dutch Diamond Partnershipsprogramma of financiering van Invest International. Bij sommige is dat succesvol gelukt. Andere zitten nog meer in de beginfase. Ik denk dat mevrouw Maes dat ziet in die rapportage. Sommige zullen ook niet lukken; dat zeg ik ook maar meteen. Bij dit soort projecten zie je dat sommige echt gaan vliegen. Bij andere kom je er helaas op een gegeven moment achter dat het niet werkt. Dan moet je ook afscheid durven nemen van dat traject.

Mevrouw Maes had een vraag over het Prins Claus Fonds. In het internationaal cultuurbeleid zit een kader voor hoe we internationale culturele samenwerkingen inzetten. Voor mij is het echt belangrijk dat we middels die culturele samenwerkingen ook werken aan democratische weerbaarheid. Daarin is het Prins Claus Fonds een partner. Dat zijn ze overigens al 30 jaar. Ze vierden, geloof ik, afgelopen zondag hun 30-jarig bestaan. Het is iets te laat, maar bij dezen alsnog gefeliciteerd! Mijn voorganger, mevrouw Klever, heeft de financiering voor cultuur stopgezet. Wij zijn even goed aan het kijken hoe we hiermee omgaan. Laat ik het maar zo zeggen, wetende dat Prinsjesdag om de hoek ligt.

Dat was dit blok.

De **voorzitter**:

Dat was het blok draagvlak en visie. Hartstikke fijn. Ik heb in ieder geval mevrouw Van Ark als eerste genoteerd. Dan komt de heer Stoffer. Daarna gaan we kijken of er nog meer interrupties zijn.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Dat was een heel lang blok. Volgens mij zijn bijna al mijn vragen daarmee beantwoord -- maar is ook een beetje het gras onder mijn voeten weggemaaid! Maar dank aan de minister voor deze antwoorden. Mijn vraag gaat over de 3D-benadering. Ik denk dat de minister terecht stelt dat hij denkt dat we naar een 4D-benadering moeten. Die geluiden heb ik ook gehoord. Ik denk dat het heel goed is als we dat eraan toevoegen. Mijn vraag gaat eigenlijk over iets anders. De heer Stoffer refereerde er al aan en ik wil ook even de vicepresident van de Wereldbank citeren. Die zei onlangs in Het FD dat veel ontwikkelingshulp bestaat uit muggenprikprojectjes, dat de administratieve lasten vaak heel hoog zijn en dat het vaak inefficiënt is. Is de minister het met ons eens dat we vanuit dat oogpunt moeten kijken? Kunnen we efficiënter grotere projecten doen? Het gaat me niet alleen om grotere projecten, maar ook om een beetje meer langetermijnprojecten. Verschillende kabinetten hebben organisaties geconfronteerd met hele kortetermijnprojecten. Zwabberbeleid, zal ik maar zeggen. Ik denk dat het voor de stabiliteit en de effectiviteit heel belangrijk is dat we meer toegaan naar een langetermijnstructuur, zonder dat zwabberbeleid. Kan de minister daarop reflecteren?

Minister **Sjoerdsma**:

Absoluut. Ik snap dit goed. Er zitten volgens mij twee componenten aan. Eén is de schaalomvang. Laat ik het gewoon eventjes vanuit ons eigen ministerie bekijken. Hoe kleiner het contract, hoe bewerkelijker het allemaal wordt. Dat is eigenlijk zonde. Je wil de capaciteit van een ministerie namelijk niet gebruiken om contracten te beheren -- dat moet goed gebeuren; laat dat duidelijk zijn -- maar om impact in de wereld te hebben. Dat deel snap ik dus heel goed.

Het tweede deel snap ik ook heel goed. Als wij financieren, dan moeten de beheerslasten van die financiering wel een beetje te dragen zijn. Dat betekent ook het volgende. Ik noem bijvoorbeeld evaluatievereisten. Ontwikkelingssamenwerking is de meest geëvalueerde sector in heel Nederland. Overigens is het ook een heel goed geëvalueerde sector. Ja, we moeten goed weten wat er gebeurt met het geld -- dat is essentieel -- maar ik vind het ook zonde als veel van het geld opgaat aan interne procedures, terwijl je het ook zou kunnen gebruiken voor impact. Dat is twee.

Drie. Ik ben het ook met mevrouw Van Ark eens over meer lange termijn. Als je heel springerig van het ene naar het andere gaat, loop je het risico dat alle investeringen eigenlijk niet renderen en dat er institutionele capaciteit bij organisaties, of dat nou de VN of maatschappelijke organisaties zijn, kapotgaat.

Vandaar ook dat ik die discussie over de toekomst van OS zo van belang vind. Ik wil namelijk eigenlijk kijken of het ons, de Kamer en het kabinet, lukt om tot een gezamenlijke visie te komen, die wat langer dan een kabinetsperiode kan blijven staan. Dat is natuurlijk een opgave, want ook dit debat laat weer zien dat u het over veel eens bent, maar niet over alles. Maar het is essentieel, denk ik, dat we iets van kaders weten neer te zetten met elkaar, zodat we langjarig en strategisch dit soort dingen kunnen blijven doen.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Daar ben ik heel blij mee. Ik denk dat het inderdaad heel belangrijk is, ook voor de effectiviteit en het geld dat we eraan uitgeven, dat we echt naar die langdurige partnerschappen gaan. Ik hoop dat we dat straks ook terug zullen zien in de visie op wat we gaan doen met ontwikkelingssamenwerking. Dank u wel.

De **voorzitter**:

Ik weet niet of u hier nog op wilt reflecteren, maar volgens mij was het een bevestiging, dus dan gaan we naar de heer Stoffer.

De heer **Stoffer** (SGP):

Enerzijds een bevestiging, maar daarnaast heb ik een vraag. Ik weet niet precies waar ik die kwijt moet, maar ik denk dat die hier misschien het beste past. De minister reflecteerde wat op mijn opmerking over ontwikkelingssamenwerking veranderen in internationale samenwerking. Ik doelde er inderdaad bepaald niet op om alles op het ministerie aan te gaan passen, want dat is altijd energie die je beter in andere dingen kunt stoppen. Eigenlijk raakte de minister 'm heel goed. Ik denk dat we elkaar daarin heel goed aanvoelen. Je geeft er net een wat andere kleuring aan, wat helpt om er meer draagvlak voor te creëren, denk ik.

Dan heb ik nog een andere vraag. Ik stel 'm maar hier. Soms heb je heel goede beleidsmedewerkers, die heel goed door stukken heen kijken. Daar word ik heel blij van. Zij attendeerden mij op het feit dat als we naar de beleidsbrief kijken … Ja, hij zit daar, voorzitter.

Minister **Sjoerdsma**:

Mogen we zijn naam ook weten, meneer Stoffer?

De heer **Stoffer** (SGP):

Maarten van Nieuw Amerongen, dus onthoud dat. Dat is een talent voor de toekomst. Hij attendeerde mij erop dat de maritieme maakindustrie wordt genoemd in de beleidsbrief, maar niet in de speerpuntenbrief. Andersom geldt hetzelfde: SRGR komt niet in de beleidsbrief terug, maar wel in de speerpuntenbrief. Zit daar een bepaalde visie achter of is dat een omissie? Zou

de minister dat misschien iets kunnen toelichten of denkt hij nu ook van: dat is eigenlijk niet goed gegaan?

Minister **Sjoerdsma**:

Het is niet zo dat het zweet deze minister nu uitbreekt. Ik wil uw beleidsmedewerker wel complimenteren met deze scherpte. De beleidsbrief zelf was echt bedoeld als -- hoe zal ik dat zeggen? -- een overkoepelend document, meer strategisch. Er staat vrij veel niet in die beleidsbrief waar wij het vandaag wel met elkaar over hebben. Het is niet het enige dat er niet staat. Wij hebben daarvoor gekozen, omdat we in die beleidsbrief wilden laten zien hoe wij de samenhang zien tussen de verschillende instrumenten, handel, defensie, ontwikkelingssamenwerking, in dat gehele buitenlandbeleid. Waarom staat SRGR er dan wel in? Omdat dat een evidente prioriteit is, bijvoorbeeld ook in het coalitieakkoord. Behoefde dat aanvulling in de beleidsbrief? Wij dachten van niet. Betekent dat dat de maritieme maakindustrie die genoemd werd in de beleidsbrief, vervolgens van tafel valt? Nee, ook absoluut niet. Ik zal een voorbeeld noemen. Met het koninklijke paar mochten we onder andere naar Florida, waar we ons ontzettend hard hebben gemaakt voor de maritieme maakindustrie. Ik was zelf op een handelsmissie in Spanje: idem. Op dat laatste punt hoop ik dus dat ik de heer Stoffer én zijn beleidsmedewerker gerust kan stellen.

De **voorzitter**:

Daar ziet het wel naar uit, minister. Dank u wel. Zijn er nog vragen over de blokken draagvlak en visie? Zo niet, dan gaan we gauw door naar het blok vrijheden.

Minister **Sjoerdsma**:

Ja, voorzitter, dank. Daar vallen een heleboel vragen onder, echt een heleboel vragen. Ik pak er nog even uit wat ik ook bij de inleiding zei: autocratieën versus democratieën, doelen van het buitenlandbeleid, het bevorderen van welvaart, het bevorderen van veiligheid en het bevorderen van vrijheden -- dat is echt wel existentieel. Nogmaals, dat is niet democratie brengen, maar wel onszelf en andere democratische partners weerbaar maken, ervoor zorgen dat instituties werken en ervoor zorgen dat het maatschappelijk middenveld die ruimte claimt. Dat is essentieel. We zijn nog niet zover -- dat zeg ik de Kamer ook maar meteen -- maar als we met z'n allen minder geld voor ontwikkelingssamenwerking en voor internationale samenwerking hebben dan voorheen, wat niet alleen voor Nederland geldt, moeten we ook bedenken of dat voor landen is waar mensen het over het algemeen met ons eens zijn of niet. Er zijn namelijk genoeg mensen in de wereld die onze steun en hulp nodig hebben, dus daarin kunnen we wel kiezen. Dat is een.

Twee. Ik kom bij de vraag van mevrouw Kröger, overigens niet alleen van haar, die ik goed snap. Er wordt gesproken met de taliban, terwijl er vrouwenrechten

worden geschonden, zei zij. Laat ik heel helder zijn: Nederland erkent de taliban niet als legitieme vertegenwoordiging van de Afghaanse bevolking. Er is geen sprake van normalisatie van de relatie met de taliban. Er is geen talibanvertegenwoordiger in Nederland. De situatie voor vrouwen en meisjes in Afghanistan is echt, echt schrijnend. We hebben ons gecommitteerd aan steun voor de Afghaanse bevolking via verschillende organisaties, om rechten van vrouwen en meisjes te bevorderen.

Ik moet er wel bij zeggen -- ik heb er zelf een jaar mogen wonen -- dat het op dit moment wel ongelofelijk moeilijk is. In de beginperiode mochten vrouwelijke hulpverleensters nog wel in dienst zijn van organisaties. Dat mag ook niet meer. Ik had vorige week een gesprek met Tom Fletcher. Ik ga met hem in New York een sessie houden over precies dit soort dingen, namelijk toegangsproblemen. Dit is onder andere een toegangsprobleem. Iemand noemde het ook "genderapartheid". Als je ziet hoeveel mensen in nood we zouden kunnen bereiken als deze vrouwen gewoon weer zouden kunnen werken, is dat echt ongelofelijk. Dat is echt schrijnend, nog los van de schrijnende situatie voor vrouwen zelf. Wij blijven dus zelf, in EU-verband en in VN-verband, absoluut de taliban oproepen om vrouwen- en meisjesrechten te verbeteren.

Twee. Mevrouw Dobbe had ook een belangrijke vraag, over de antirechtenbeweging. Hoe die tegen te gaan en hoe daarmee om te gaan, vroeg zij. Ook hier geldt weer dat wij de zorgen over die antirechtenbeweging natuurlijk delen, want het ondermijnt mensenrechten en fundamentele vrijheden, en daarmee de waarde en immateriële belangen waar het kabinet voor staat. Ik laat het even hierbij, omdat de Kamer het kabinet ook heeft verzocht om hier een brief over te sturen. Die komt binnenkort naar u toe. Ik wil dus nog even niet vooruitlopen op deze brief. Die komt eraan. Ik denk en hoop dat u alleen al in deze paar regels proeft dat wij op de beschaafde manier, zoals een Nederlands kabinet dat doet, die strijd wel willen aangaan.

Mevrouw Dobbe vroeg ook naar de strategie tegen huwelijksdwang en genitale verminking. Wij steunden onder het focuskader een groot programma met betrekking tot de schadelijke praktijken in Oost-Afrika, waaronder genitale verminking en kindhuwelijken. Dat is zeer afgestemd op de lokale context. Maar we steunen bijvoorbeeld ook het Global Programme to End Child Marriage, het wereldwijde programma van UNICEF om kindhuwelijken te voorkomen. Ik herinner me overigens dat in het verleden op initiatief van de VVD de collega's van de minister van Buitenlandse Zaken rondom vakantieperiodes voorlichtingscampagnes hielden. Ik weet even niet of die nog gaande zijn, dus dat ga ik even navragen. Dat waren echt goeie campagnes om, in dit geval meisjes, te waarschuwen en grensbewakers te alerteren op dit soort situaties, om te voorkomen dat meiden worden meegenomen vanuit Nederland, dus niet alleen wereldwijd, naar landen waar dit soort verschrikkelijke mutilaties plaatsvinden.

Dan komen we bij het maatschappelijk middenveld. Wereldwijd neemt natuurlijk de ruimte voor het maatschappelijk middenveld af. In sommige landen is dat dramatisch, in andere landen juist heel zachtjesaan en sluipenderwijs, maar dan zo sluipenderwijs dat je plotseling toch in een dramatische situatie terechtkomt. Ik vind het ongelofelijk belangrijk dat als Nederland andere landen daarop aanspreekt -- ik vind dat het onze plicht is om dat te doen -- wij wel ook zelf het

goeie voorbeeld geven. Dat betekent dat onze organisaties, of dat nu de pers is of de maatschappelijke organisaties zijn, een grote mate van vrijheid van meningsuiting genieten, dus ook om kritisch te zijn, ook op beleid of op het functioneren van deze minister of andere ministers. Het kan zijn dat ik dat niet altijd leuk vind, maar ik moet zeggen dat ik telkens als het gebeurt, denk: jemig, wat is het ontzettend goed dat het kan en dat een journalist of maatschappelijke organisatie hier niet hoeft te vrezen voor repercussies, terwijl dat in zo veel andere landen wel het geval is.

Daar zitten natuurlijk grenzen aan. Die hebben we ook in de antwoorden op de door de VVD gestelde vragen nog een keertje helder aangegeven, bijvoorbeeld: het geld dat de Nederlandse overheid geeft, is niet bedoeld voor rechtszaken tegen de Nederlandse overheid. Dat lijkt me ook evident. Maar dat deze geluiden, of die nou kritisch zijn of ondersteunend, essentieel zijn, vind ik eigenlijk de basis van waarom Nederland zo'n prachtig land is om in te wonen.

Er is een vraag over gendergelijkheid, van mevrouw Dobbe. Zij vraagt in hoeverre dat een doel is. Wij hebben ons gecommitteerd aan de doelstellingen van het EU-Gender Action Plan en de daarin weergegeven percentages voor integratie van gender in onze programmering. Dat is eigenlijk onverminderd. Ik denk ook dat de OESO-DAC-cijfers laten zien dat Nederland het ook hier gewoon goed doet. Ik weet niet of we de streefcijfers helemaal halen, maar volgens mij kruipen we er heel dicht tegenaan, zodanig dat ik denk: oké, de slingers hoeven niet uit, maar we doen het gewoon goed.

Mevrouw Dobbe en de heer Stoffer vroegen op verschillende manieren naar het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. De uitgangspunten van die strategie zijn geïntegreerd in het bredere beleid van Ontwikkelingssamenwerking. Dat betekent ook dat bij de ontwikkeling en uitvoering van programma's inclusiviteit geldt als leidend principe, zodat niemand wordt uitgesloten. Dat omvat vanzelfsprekend ook de toegankelijkheid van programma's voor mensen met een beperking.

De vraag over vrouwenrechten heb ik al beantwoord, denk ik. Dan ben ik daarmee aan het einde gekomen van het blokje vrijheden.

De **voorzitter**:

Dank u wel, minister. Dan gaan we even kijken. Ik had mevrouw Kröger in ieder geval als eerste staan, maar ik zie ook de heer Bamenga. Mevrouw Kröger.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Ik hoor hele duidelijke, stevige taal van de minister over de taliban. Nederland erkent de taliban niet. Er is geen sprake van normalisatie. Dan is mijn vraag toch de volgende. Het feit dat ook een vertegenwoordiger van de Nederlandse overheid in gesprek gaat met de taliban in Europa, leidt toch tot normalisatie? Dan is het toch volstrekt logisch dat Afghanen in Nederland verbijsterd toekijken, zich afvragen hoe dit kan en zich ongelofelijk veel zorgen maken, omdat een

regime dat leidt tot genderapartheid, wat gruwelijk is, op deze manier wordt genormaliseerd?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik snap de vraag. Misschien moet ik toch nog een keertje zeggen dat de taliban op geen enkele manier wordt erkend. Wel is het zo dat er op technisch niveau in Brussel, bij de Europese Commissie, gesprekken zijn, bijvoorbeeld over consulaire zaken of uitvoering van bepaalde terugkeerzaken. Ik snap heel goed vanuit het oogpunt van zo ver mogelijk wegblijven van een verwerpelijk regime, dat je het liefst überhaupt geen contact zou willen hebben, maar ik zou zeker niet meegaan in het verhaal dat dit contact betekent dat we ook maar in de buurt komen van erkenning. Dit is op zeer laag technisch niveau praten over dingen die soms ook voor Nederland van essentieel belang zijn. Ik weet niet of er nu iemand uit de Afghaanse diaspora luistert, maar anders wellicht via de contacten van mevrouw Kröger, maar ik zeg nogmaals dat wij op geen enkele manier in de buurt willen komen van dat regime. We erkennen het niet en ze hebben geen vertegenwoordigers hier. Punt.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Dat kan de minister met veel stelligheid zeggen. Alleen, het feit dat je in Europa, in Brussel, met een vertegenwoordiger van de taliban om tafel gaat om te praten over terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers, terugkeer van mensen, betekent toch een normalisering? Het feit dat wij met dat regime overleggen en dat Nederland daarbij aanschuift, is toch een normalisering? Dat staat dan toch haaks op wat de minister hier zegt?

Minister **Sjoerdsma**:

Dat ben ik niet met mevrouw Kröger eens. Misschien moet ik er een onderwerp bij halen waarover wij het met elkaar hebben gehad: de ingewikkelde humanitaire situaties in verschillende landen. Er is geen enkele manier waarop Nederland iets zou kunnen betekenen op het gebied van noodhulp of de verbeterde toegang daarvan in Afghanistan zonder ook daar af en toe een punt van te maken. Vinden we dat dan ook normalisatie? Ik vind dat niet. Ik vind dat niet. De Kamer gaat uiteraard helemaal over de eigen woorden, maar ik ben een beetje bang dat het lijkt op normalisatie als we dit groot maken, terwijl het dat op geen enkele manier is. Het is contact onderhouden voor de essentiële dingen, omdat het soms simpelweg niet anders kan. Ik snap heel goed dat dat voor consulaire zaken en voor terugkeer moet, maar je zult ook af en toe die contacten moeten hebben als je wilt opkomen voor meisjes en vrouwen in Afghanistan. Dat kan niet anders, maar dat is geen erkenning. Dat zeg ik nogmaals.

De heer **Bamenga** (D66):

Dank aan de minister voor de heldere taal over de taliban, dat er op geen enkele manier sprake moet zijn van normalisatie daarvan en dat hij zich wil inzetten tegen de genderapartheid die daar plaatsvindt. Ik heb nog een concrete vraag gesteld, afkomstig uit de Afghaanse diaspora in Nederland, die gaat over het betrekken van de diaspora in het maken van beleid. Is de minister bereid om met hen in gesprek te gaan?

Minister **Sjoerdsma**:

Ja. Ik denk dat het van belang is, zeker nu ik bij mevrouw Kröger proef dat er wat onrust is, dat er gelegenheid is om goed naar die zorgen te luisteren. Het zou namelijk zonde zijn als misverstanden leiden tot een gevoel van onrust, verdriet of dat soort zaken. Die kan ik me overigens goed voorstellen. Als je weet waarvoor deze mensen hebben moeten vluchten, is dat alleen maar begrijpelijk. Ik denk dus dat we dat heel graag doen.

De heer **Bamenga** (D66):

Dan heb ik nog een andere vraag, omdat de minister net sprak over het belang van het bevorderen van vrijheden en van het bevorderen van democratie. Zo heb ik de beleidsbrief ook gelezen, eigenlijk vanuit de kern: wat is het kompas van ons buitenlandbeleid? Dan kom ik toch terug bij artikel 90 van de Grondwet, waarin staat: "De regering bevordert de ontwikkeling van de internationale rechtsorde." Ik heb de minister in de afgelopen periode echt goede dingen zien doen. Ik heb hem zich in Gaza zien uitspreken tegen de blokkade van humanitaire hulp, in Libanon tegen de aanvallen op medische hulpverleners en bij zijn bezoek aan China tegen de behandeling van de Oeigoeren. Dat stemt hoopvol. Toch zou ik graag van de minister willen weten of hij artikel 90 als leidend uitgangspunt ziet voor het brede buitenlandbeleid en voor BHOS. Zo ja, op welke manier gaan we dat terugzien in het beleid?

Minister **Sjoerdsma**:

Het is dat ministers niet gaan over de inrichting van het gebouw, maar wat mij betreft zou de tekst van artikel 90 in grote neonletters bij de entree van ons gebouw staan. Laat ik in algemene zin zeggen dat natuurlijk voor het hele kabinet geldt dat de Grondwet ons kompas is. Dat geldt niet alleen voor artikel 90; al mijn collega's zijn ook gehouden aan de andere artikelen, en ik zelf trouwens ook. Dat geldt ook voor mijn collega-minister van Buitenlandse Zaken. Ik moet daar wel bij zeggen dat we natuurlijk in toenemende mate merken dat ook dat een "strijd", tussen aanhalingstekens, is. Het is niet evident dat onze opvattingen over vrijheden, over recht of over rechtvaardigheid op dit moment gedeeld worden door veel andere landen in de wereld. Sommige van onze oudste bondgenoten zitten zelfs niet meer helemaal op de lijn waarop ze vroeger zaten. Ik vind dat het ons niet ontslaat van de plicht om daar iets mee te doen. Sterker nog, het maakt het urgenter om daar opvolging aan te geven.

De **voorzitter**:

Dank u wel, minister. Ik zie nog een vraag van mevrouw Dobbe.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ja, dank u wel. Ik heb nog een vraag, omdat ik het antwoord over de taliban en vrouwenrechten wel wat ingewikkeld vind, om heel eerlijk te zijn. Ik snap dat de minister afstand neemt van het beleid dat de taliban op dit moment voert in Afghanistan. Dat is terecht. Wij hebben ook de vrouwen gesproken die daar zijn weggevlucht. Wij hebben de organisaties gesproken die nog actief proberen te zijn in Afghanistan. Vrouwen worden letterlijk onzichtbaar gemaakt in die samenleving. Het is de allerergste genderapartheid die er op dit moment in de wereld bestaat. Het is goed dat de minister daar afstand van neemt. Tegelijkertijd horen we dan dat Nederland een voortrekkersrol wil spelen als het gaat om vrouwenrechten, maar dat staat wel haaks op het feit dat er nu vanuit de EU een deal gesloten gaat worden, of de EU dat in ieder geval voornemens is, met de taliban. Ik bedoel, daar moet de minister dan toch ook afstand van nemen? Hij moet dan zeggen: er kan geen sprake zijn van een deal met de taliban; eerst moet die situatie voor vrouwen en meisjes in Afghanistan beter.

Minister **Sjoerdsma**:

Kijk, "een deal" klinkt alsof er iets met een hele grote strik gaat gebeuren. Gesprekken op technisch niveau zijn niet meteen heel grote politieke afspraken. Dat is geen erkenning. Er is geen sprake van toenadering. Wij delen de stelling dat de situatie voor vrouwen en meisjes in Afghanistan volstrekt onacceptabel is. Mevrouw Dobbe zegt terecht dat ze worden uitgegumd. Ze worden onttrokken aan het openbare leven en mogen gewoon helemaal niks meer. Dat is waar wij de taliban zelf in Europees verband en in VN-verband keer op keer op keer op aanspreken. Dat is waarbij wij organisaties in Afghanistan die met Afghanen werken, proberen te ondersteunen. Dat zal hopelijk in gesprekken met de Afghaanse diaspora helder worden. Dat doen we ook graag met hen. Dat is de kern van onze inzet. Daar doen die technische gesprekken helemaal niks aan af, vind ik zelf.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Dat doen ze natuurlijk wel. Het doet er heel veel aan af, want op het moment dat je met een regime om tafel gaat om te spreken, doe je dat met het doel om een deal te sluiten, om afspraken te maken, met de taliban. Als je zegt dat vrouwen in de Afghaanse samenleving worden uitgegumd, maar je probeert tegelijkertijd met het regime dat dat doet een deal te sluiten, dan staat dat wel degelijk haaks op elkaar. Ik vind het zorgelijk dat deze minister daar geen afstand van wil nemen, dat hij zich niet verzet tegen het maken van afspraken met de taliban, het sluiten van een deal met de taliban, als de rechten van vrouwen nog zo ontzettend fundamenteel worden geschonden. Dat kan toch niet aan de orde zijn? Daar moet Nederland toch afstand van nemen?

Minister **Sjoerdsma**:

Ja. Ik denk dat mevrouw Dobbe en ik het eigenlijk helemaal niet met elkaar oneens zijn. Ik weet niet zo goed waar ze hoopt te landen. Ik kan het niet stelliger zeggen dan ik het net gezegd heb in de richting van mevrouw Kröger, denk ik. Op geen enkele manier streeft Nederland een normalisatie van het talibanregime na.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Dat kan wel de wens zijn van de minister, maar op het moment dat er een gesprek plaatsvindt op verzoek van de EU, waarbij de taliban afreist naar Brussel, het achteraf heeft over "een historisch bezoek" en de afspraak viert, kan dat toch niet anders gezien worden dan een stap richting normalisatie? De minister schetst het als: ach ja, dat is gewoon een heel technisch gesprek, zoals we dat wel vaker hebben. Nee, dit was een kentering. Dit was na vijf jaar de taliban in Brussel op bezoek. Na afloop vieren ze het als "een historische afspraak". Ik vraag de minister dus toch om te reflecteren op het feit dat de taliban dit zelf zo noemt, als een stap in de legitimering en met name de normalisering van de taliban als gesprekspartner.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik zal niet ingaan op wat de taliban zelf historisch noemt. Elk land en elke organisatie gaat over zijn eigen framing. Het feit dat er technische gesprekken plaatsvinden over vrijwillige terugkeer van personen zonder verblijfsrecht in de EU en over consulaire zaken, vind ik gewoon echt geen normalisering. Dat is ook geen erkenning en dat moeten we ook niet zo noemen. Het tegenovergestelde gaat namelijk gebeuren. De taliban claimen dit, ten onrechte, denk ik, als een historische kentering. Als we daarin meegaan, wordt het een historische kentering. Dan krijgen ze namelijk gelijk. Het is niet zo.

De **voorzitter**:

Dan wil ik toch dit onderwerp nu even sluiten, want we hebben nog vier blokken te gaan in iets meer dan twintig minuten. Dus met gezwinde spoed naar het blokje voedselzekerheid, minister.

Minister **Sjoerdsma**:

We gaan door. Dat kan ik, ondanks het belang, kort doen. Mevrouw Van Ark vroeg naar de prioriteit daarvan. Dat is een strategisch speerpunt van het buitenland- en ontwikkelingsbeleid. Dat hebben we, denk ik, ook uitgebreider kunnen toelichten in een Kamerbrief. Ik weet in alle eerlijkheid niet wanneer, want het staat nu niet op de agenda, maar wij hebben de Kamer een brief doen toekomen over de reactie op het AIV-advies over voedselzekerheid. Daarin wordt dat niet alleen bevestigd, maar wordt ook nog een keer uitgewerkt dat

voedselzekerheid een strategische opdracht is om de kwetsbaarste mensen en landen te helpen. Maar het houdt natuurlijk ook concreet verband met doelstellingen op het gebied van veiligheid, welvaart en vrijheid. Ik laat het even hierbij. Die brief zal ongetwijfeld later in een debat weer uitgebreider naar voren komen, maar het is echt een belangrijk speerpunt.

De **voorzitter**:

Dan gaan we gelijk door met ... Migratie.

O nee. Moment. We hebben nog mevrouw Van Ark. Daarna heb ik ook nog het blokje klimaat genoteerd.

Ja, dat komt daarna.

Mevrouw **Van Ark** (CDA):

Fijn dat de minister ziet dat het een belangrijk thema is. Mijn vraag gaat specifiek over die Global Gateway, want daarbij zijn een aantal thema's als prioritair aangemerkt. Ik denk aan connectiviteit, klimaat, energie en transport. Ik mis daarbij voedselzekerheid wel als echt prioritair thema. Is de minister het met ons eens dat het goed zou zijn om er in Europa voor te pleiten om dat ook tot een prioritair thema te maken?

Minister **Sjoerdsma**:

Ja. Ik denk dat dat een omissie is, want dat doen we ook. Ik noem de Nederlandse bijdrage aan de Lobitocorridor. Ik denk dat dat ook voor de andere lidstaten een prachtig voorbeeld is van hoe we, in dit geval, de agrofoodsector kunnen betrekken bij de Global Gateway. In het kort is het antwoord op deze vraag dus: absoluut en zeker.

Dan ben ik bij migratie. Mevrouw Maes had daar een aantal vragen over. Ik ga eerst een kleine kanttekening plaatsen. Het kabinet gaat namelijk met een heel uitgebreide, samenhangende brief komen over internationale migratiesamenwerking. Die gaat nog komen. In die brief zullen ook de kabinetsreacties op de IOB en -- wat is het andere? -- de AIV, zeg ik even uit mijn hoofd. Ja, het is de AIV. Die zullen daarin meekomen. Ik wil dus even voorkomen dat ik daarop vooruitloop, voordat het geheel en integraal naar u toekomt.

In algemene zin zijn een aantal dingen van belang. Wij zetten in op inclusieve opvang in de regio, bredere samenwerking met partnerlanden langs migratieroutes en het afhandelen van asielprocedures buiten de EU. Ik ga eerst in op de opvang in de regio. Ik denk dat Nederland daarin een van de meer innovatieve voorlopers is met programma's die gewoon essentieel zijn, bijvoorbeeld in Libanon, waar ik mede dankzij de afspraken met PRO extra financiering ter beschikking had voor opvang in de regio. VN-organisaties die daaraan meewerken, vinden dat ook essentieel. We merken ook dat overheden waarbij we dit doen, hier heel dankbaar voor zijn, omdat onze programma's uitgaan van 50% voor de gastgemeenschap en 50% voor vluchtelingen of

ontheemden. Daardoor blijft het lokale draagvlak ook bestaan. Tegelijkertijd zien we dat andere landen zich hier een beetje uit terugtrekken. Na de grote Syriëcrisis was dit "populair", tussen aanhalingstekens. Dat is nu echt een stuk minder. Dat is waarom Nederland daar intensief op blijft inzetten.

Mevrouw Maes vroeg ook naar terugkeer. Ook daar zal in die brief uitgebreid op worden ingegaan. Misschien mag ik één observatie delen vanuit alle gesprekken die ik daar zelf over heb gevoerd met verschillende landen, van Egypte tot Libanon en ver daarbuiten. Veel van deze landen zijn best bereid om te praten over terugkeer, maar heel vaak komt daarbij meteen deze vraag terug op tafel: zit daar ook iets in voor onze beroepsbevolking en zit er iets in op het gebied van arbeidsmigratie of circulaire migratie? Dan kunnen zij thuis, in eigen huis, immers goed uitleggen dat zij dit doen. Ik hoorde ook de vraag van mevrouw Maes over druk en andere zaken. Ook daar zullen we op ingaan. Daar wil ik niet al te ver op vooruitlopen, maar deze combinatie werkt effectief en daar wordt om gevraagd. Dat is één. Twee, met Syrië als voorbeeld: de ambitie van de minister van Asiel en Migratie is evident om te kijken wat we daar aan vrijwillige terugkeer kunnen bewerkstelligen. In Libanon sprak ik met de president, die het had over honderdduizenden Syriërs die vanuit Libanon zijn teruggegaan naar Syrië. Er zijn er natuurlijk nog een heleboel die ook nog moeten gaan. Jordanië idem. In Europa zitten wij in een "concurrentie", tussen aanhalingstekens, met diverse andere landen die hier op dezelfde manier tegen aankijken. Een belangrijke vraag voor ons als Nederland en als kabinet is hoe we ervoor zorgen dat we niet alleen bijdragen aan de wederopbouw in Syrië voor de Syriërs, maar dat we ons ook zo positioneren ten aanzien van het Syrische regime dat het, als het op het gebied van terugkeer moet samenwerken met een land, dat met ons wil doen. Dat is niet zo'n makkelijke vraag, want kijkend naar wat andere landen allemaal hebben geprobeerd en hoeveel geld daarnaartoe is gegaan en daarmee gemoeid is, zijn de effecten die zij daar hebben bereikt nog niet om over naar huis te schrijven. Ik snap alle vragen van mevrouw Maes ook goed, maar die brief komt er dus nog aan. Hetzelfde geldt voor de organisatie van de asieltop. Daar wordt uiteraard nog steeds aan gewerkt -- behoorlijk hard, moet ik zeggen.

Dat was het kopje migratie, mevrouw de voorzitter.

Mevrouw **Maes** (VVD):

Dank aan de minister voor de heldere antwoorden. Het is wel zo dat mijn collega Ellian volgens mij in mei ook al vragen heeft gesteld en dat toen van de heer Van den Brink het antwoord kwam dat er snel een brief zou komen. Ik wil dus eigenlijk heel graag weten op welke termijn die brief dan komt, want het zou wel echt heel fijn zijn als we dit bijvoorbeeld mee kunnen nemen in de beraadslaging over de begroting.

Minister **Sjoerdsma**:

Dat laatste gaat in alle eerlijkheid sowieso lukken, gelet op de datum van de begrotingsbehandeling, want ik vermoed dat uw collega's in de commissie Asiel en Migratie datzelfde willen. In alle eerlijkheid heb ik nu net een eerste schets op mijn bureau gekregen van de opzet. Ik weet dus niet helemaal wat het proces is

en wanneer dit tot een afronding komt, ook omdat dit meerdere departementen beslaat. Maar ik durf zonder enig voorbehoud te zeggen dat die brief er voor de begrotingsbehandeling van beide ministeries zal zijn.

De **voorzitter**:

Dat noteren wij als toezegging: die brief komt vóór de begrotingsbehandeling van beide ministeries.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik zie mensen naast mij schrikken, maar we gaan daaruit komen.

De **voorzitter**:

Ik zie geen verdere vragen. Ik denk dus dat we nu doorgaan naar het blokje klimaat.

Minister **Sjoerdsma**:

Klimaat, ja. Mevrouw Kröger vroeg naar de inzet voor de klimaattop. Die inzet wordt per brief in oktober voorgelegd. Het gaat natuurlijk over het volume van de klimaatfinanciering, maar ook over de kwaliteit en de toegankelijkheid. Op het gebied van kwaliteit zou ik willen zeggen dat wij een groot deel besteden aan adaptatie, dat onze financiering toegankelijk is en dat wij hierin ook een betrouwbare partner zijn.

Mevrouw Kröger vroeg ook naar het vorige kabinet, dat fors bezuinigde op klimaatfinanciering. Zonder al te zeer vooruit te willen of te kunnen lopen op Prinsjesdag, zeg ik dat wij willen dat de Nederlandse rol in de mondiale klimaatagenda wordt hersteld en wordt versterkt. In maart hebt u van ons een brief gekregen over de belangrijkste accenten; daar hebben we ook een debat over gevoerd. Wij steunen partners en organisaties die de internationale klimaatagenda vorm willen geven. Morgen lanceren we bijvoorbeeld de zogenoemde Dutch Diamond Partnerships, die gericht zijn op een duurzame en klimaatvriendelijke sectorverantwoordelijkheid op het gebied van voedsel en water. In oktober komt dus een brief met nadere informatie.

Dan kom ik bij het blokje Oekraïne.

De **voorzitter**:

Mevrouw Kröger heeft een vraag die niet is beantwoord, maar zij heeft geen interrupties meer. Ik weet niet of u die vraag nog kunt vinden.

Minister **Sjoerdsma**:

Als mevrouw Kröger kan vertellen welke vraag dat is, kan ik proberen om die vraag alsnog te beantwoorden.

De **voorzitter**:

Nou, voor deze keer.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Ik kan het ook gewoon uitbeelden. Dan gaan we een soort Hints doen. Het gaat om de Europese bossenwetgeving, hoe de uitvoering daarvan bijdraagt aan ons internationale klimaatbeleid en het op dat punt ondersteunen van lokale organisaties.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik moet hiervan eerlijk zeggen dat ... Stop de tijd; daar komen we op terug.

De **voorzitter**:

Dat noteren wij als "schriftelijke reactie volgt". Wanneer kunnen we die verwachten?

Minister **Sjoerdsma**:

Dat doen we volgende week, hoor ik.

De **voorzitter**:

Volgende week. Dank u wel.

Minister **Sjoerdsma**:

Mevrouw Maes legt de nadruk terecht op het ongelofelijke belang van onze steun aan Oekraïne, zeker in deze tijd. Oekraïne heeft het militaire momentum, maar door een tekort aan luchtverdediging krijgt het nu toch harde klappen, omdat Rusland ballistische raketten blijft sturen. Dat betekent een aantal zaken. Eén: het is niet mijn beleidsterrein, maar het is van het allergrootste belang dat we ervoor zorgen dat de Oekraïense luchtverdediging weer adequaat is. Ik weet dat de minister-president, de minister van Defensie en de minister van Buitenlandse Zaken daar enorm op hameren in elk contact dat zij hebben met landen die nog beschikken over luchtverdedigingswapens, of dat nou de Verenigde Staten zijn of Europese bondgenoten waarvan we weten dat ze die nog in voorraad hebben. Dat is één.

Twee. We hebben gezien hoe ongelofelijk moeilijk Oekraïne het de afgelopen winter heeft gehad. Voor deze winter is energiesteun onze kernprioriteit, want het doel van Rusland is om de mentaliteit en de mentale weerbaarheid van de Oekraïners te breken door ze letterlijk en figuurlijk in de kou te zetten. Wij zijn een van de grootste donoren van energiesteun. Wij zullen dat ook deze winter nadrukkelijk doen. Dat geldt ook voor de watervoorziening, die deze zomer nadrukkelijk is geraakt.

Voor de duidelijkheid: mevrouw Maes noemde nog een aantal andere zaken die ook financiering van ons krijgen, maar ik wilde deze twee er even uitlichten, omdat ik denk dat dit echt de kern is van wat wij doen. Ik zou er ook nog bij kunnen stilstaan dat de NAM daar allerlei onderdelen naartoe stuurt; ook dat is in het kader van de energiesteun.

Dan komen we bij het blokje overig. Zoals altijd excuus voor die titel; we gaan daar een keer iets beters voor bedenken. Het feit dat ebola in dit blokje zit, zegt niks over de aandacht die het ministerie daarvoor heeft. Ik heb daar recent gesproken met de chef van de Wereldgezondheidsorganisatie, specifiek om te praten over wat we nu nog kunnen doen. Nederland doet financieel veel aan steun voor de Wereldgezondheidsorganisatie om daar de klappen op te vangen. We hebben ook meer steun gegeven, 7 miljoen extra, voor de bestrijding van ebola, maar ik heb ook met hem gesproken over wat er nog meer nodig is, want het is niet alleen maar geld. We kwamen daarbij ook uit op zaken zoals de conflicten, de paramilitaire eenheden die daar zitten, het bouwen van trust -- het is immers niet evident dat de bevolking daar het vertrouwen heeft om zich te willen laten behandelen -- en het voorkomen van verspreiding over bepaalde grenzen heen. Daar kijkt Nederland dus zeer nadrukkelijk naar, omdat wij ook zien wat de heer Bamenga en anderen van u zien, namelijk dat deze crisis echt groter is dan de voorgaande.

De vraag van mevrouw Al Biyati hadden we eigenlijk eerder moeten behandelen: hoe non-gouvernementeel zijn de ngo's? Zolang de organisatie onafhankelijk bestuurd wordt en autonoom opereert, betekent het feit dat ze publieke financiering ontvangen, natuurlijk niet dat ze niet meer de status van niet-gouvernementeel hebben. Voor alle uitgaven van de BHOS-begroting geldt dat er echt uitgebreide verantwoording moet worden afgelegd via de gebruikelijke procedures, dus verplichte rapportages over activiteiten en openbaar publiceren inclusief financiële verantwoording. Er is een enorm harde afspraak met deze sector over misstanden, hoe die te rapporteren, hoe daarmee om te gaan en hoe die te voorkomen. Wij beogen de onafhankelijkheid van deze organisaties natuurlijk verder te stimuleren, want hoe onafhankelijker ze zijn, hoe sterker ze staan in andere landen.

Dan een vraag van mevrouw Dobbe over wapenexportcriteria. Ja, het is cruciaal dat wij ervoor zorgen dat de wapens die wij -- niet alleen wijzelf, maar ook andere Europese lidstaten -- exporteren naar derde landen, daar niet misbruikt of omgeleid kunnen worden; daar zijn de wapenexportcriteria ook voor bedoeld. Dat betekent ook dat Nederland streng toetst langs die wapenexportcriteria. In sommige landen, zoals in het geval van Israël, gebeurt dat zeer streng. In andere landen, landen met een heel langdurige partnerschapsrelatie of NAVO-landen, geldt een ander regime, maar de wapenexportcriteria en het daarbij horende

regime staan centraal. Datzelfde geldt voor het voorkomen van schendingen van mensenrechten, het internationaal recht of het risico op omleiding.

Tot slot, maar zeker niet als laatste: mevrouw Kröger vroeg naar de stand van zaken met betrekking tot medische evacuaties. Ik kan alleen maar onderstrepen dat ik het met haar eens ben dat het te lang duurt. Ik hoop daar ook snel duidelijkheid over te geven; zoals afgesproken gebeurt dat in september. Ik heb in bredere zin, ook naar aanleiding van zeer zorgwekkende signalen van het Rode Kruis, recent ook weer herhaald hoe onacceptabel de situatie op dit moment in Gaza is. Wij zijn veelvuldig met de Wereldgezondheidsorganisatie en met organisaties zoals Save the Children in gesprek om dit programma zo goed en omvangrijk mogelijk vorm te geven. Zoals afgesproken zal dat echt in september zijn. Ik weet dat u veel te lang wacht -- daar hebt u ook echt gelijk in en excuses daarvoor -- maar het gaat dus in september komen.

Ik ga ook nog proberen mevrouw Kröger te bedienen op het punt van ontbossing. Haar punt is dat ontbossing leidt tot veel uitstoot. De Europese richtlijn gaat ontbossing en, om het zo maar te noemen, bossendegradatie tegen en draagt dus ook bij aan de internationale klimaatdoelstellingen. Wij steunen die verordening uiteraard. Wij zetten in algemene zin in op flankerend beleid voor boeren en lokale gemeenschappen om te helpen bij de uitvoering, ook met specifieke aandacht voor duurzaam bosbeheer en hun rechten.

Wat de specifieke inzet ten aanzien van Papoea betreft moet ik u verwijzen naar de brief die wij volgens mij gisteren naar u hebben doorgestuurd in reactie op die specifieke vragen.

Ik hoop dat ik daarmee aan al uw vragen recht heb gedaan.

De **voorzitter**:

Dat ga ik zo nog even voor u controleren, maar eerst heeft mevrouw Dobbe een interruptie en dan nog de heer Bamenga.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ja, over wapenexport. Ik schetste de huidige situatie in de wereld. Er wordt intensief geïnvesteerd in defensie. De wapenproductiecapaciteit neemt dus enorm toe. Dat geldt dus ook voor het aantal wapens dat circuleert in de wereld. Ik schetste daarbij dat niet al die wapens gebruikt zullen worden binnen Europa om de defensiecapaciteit in Europa te versterken. Ik denk dat de minister daar wel een antwoord op moet geven. Niet al die wapens zullen naar Oekraïne gaan. Een deel van die wapens zal naar het buitenland gaan. Tegelijkertijd worden de wapenexportcriteria, waarvan de minister zegt dat die zo belangrijk zijn, versoepeld. Daar vroeg ik een reflectie op en die heb ik niet gekregen.

Minister **Sjoerdsma**:

In algemene zin misschien drie dingen. Eén: ik weet niet of ik dit vijftien jaar geleden had gezegd, maar ik moet eerlijk zeggen dat ik me in deze tijden

gelukkig prijs met de innovatieve industrie die ook Nederland op dit gebied heeft. Hoewel ik het liefst zou zien dat wapenproductie niet nodig zou zijn -- dat is natuurlijk de allerbeste situatie -- moet ik naar aanleiding van de situatie in Oekraïne concluderen dat het ongelofelijk belangrijk is om een eigen wapenproductie te hebben. Ik zie ook dat het momentum dat Oekraïne heeft, voor een heel groot deel te danken is aan belangrijke Nederlandse inzet. Dat is één.

Twee: wat mevrouw Dobbe schetst, is volgens mij waar. Ik denk dat het ontegenzeggelijk waar is dat als je meer van iets hebt, de kans groter is dat er meer over de grenzen verdwijnt of op de een of andere manier ergens opduikt waar dat niet de bedoeling is. Ik denk dat haar vraag daar meteen achteraan zal zijn: wat doen we daar dan tegen? Nederland heeft echt heel sterke afspraken met fabrikanten en met ontvangende landen over wat, om het technisch te noemen, het eindgebruik is: waar mag dit wapentuig wel of niet worden ingezet en waar mag het wel of niet terechtkomen? Het heeft dus ook consequenties als Nederland erachter komt dat dergelijk wapentuig toch omgeleid wordt. U krijgt jaarlijks een wapenexportrapportage; die komt eraan of die is net naar uw Kamer toe. Daarin wordt daar ook op deze manier op gereflecteerd. Wij kijken daar zeer streng naar.

De **voorzitter**:

Mevrouw Dobbe, nog een laatste interruptie?

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ja. Het ging mij natuurlijk om de versoepeling van de wapenexportcriteria die op de rol staat, dus het Verdrag van Aken. Het kabinet is voornemens daarin te stappen. Ook Europa is bezig met het versoepelen van wapenexportcriteria in de door deze minister geschetste context: er zijn gewoon veel meer wapens en er is dus ook veel meer risico dat zij op verkeerde plekken terechtkomen. Volgens mij moeten wij op dit moment, waarop er zo veel wapens de wereld in komen, de wapenexportcriteria niet gaan versoepelen. Is de minister het daarmee eens? Moeten we niet een pas op de plaats maken bij het Verdrag van Aken en bij waar de Europese Unie nu mee bezig is om wapenexport ook buiten de Unie te versoepelen? Dat zijn immers processen die gelijktijdig plaatsvinden en daar maak ik me zorgen over.

Minister **Sjoerdsma**:

Ik snap de zorgen, maar ook weer niet, in die zin dat ik niet zie dat we de wapenexportcriteria gaan versoepelen. We gaan wel beter samenwerken. Dat is echt essentieel voor twee dingen. Ten eerste is het essentieel voor onze wapenindustrie, de Europese wapenindustrie, dat wij als Europa in staat zijn om onszelf te verdedigen. Dat is één, maar ten tweede is het essentieel om heel goed te harmoniseren wat je wel of niet doet. Ik moet eerlijk zeggen dat ik wel wat voorbeelden in mijn hoofd heb waarvan ik denk: hoe kan het dat een ander

Europees land hier nu ja zegt en wij nee? In alle eerlijkheid vind ik het van belang dat we samen die waarborgen in stand houden. Ik vind het ook van belang dat onze wapenindustrie niet uitgehold wordt omdat andere landen denken: nou, we zien het even door de vingers en we laten de dingen toch doorgaan. Daarom vind ik het Verdrag van Aken echt een goed idee.

De **voorzitter**:

U verschilt daarover van mening; dat is helder. De laatste vraag is van de heer Bamenga.

De heer **Bamenga** (D66):

Ebola. De minister gaf heel duidelijk aan dat er echt meer nodig is. Er moet gebouwd worden aan vertrouwen. De crisis is ook veel groter en er zijn daar ook conflicten gaande. Dat is een gevaarlijke cocktail. Dat brengt mij natuurlijk bij de vraag hoe we voorkomen dat we alleen ebola bestrijden zonder te investeren in de aanpak van bredere humanitaire noden en ook van de andere grondoorzaken. De Kamer heeft verschillende moties over investeringen in de regio, bijvoorbeeld de Grote Merenregio, breed aangenomen. Hoe voorkomen we dus dat we enkel het fenomeen gaan bestrijden?

Minister **Sjoerdsma**:

Ik denk dat dit een belangrijke en terechte vraag van de heer Bamenga is, want ebola laat zich niet alleen bestrijden met geld of met menskracht. Het zal ook van vertrouwen moeten komen. We zijn even goed aan het kijken, ook naar aanleiding van het gesprek met de chef van de Wereldgezondheidsorganisatie, of Nederland nog iets zou kunnen doen aan die randvoorwaarden van de ebolabestrijding. Die randvoorwaarden hebben betrekking op het feit dat daar allemaal gewapende groepen zitten, op de vraag hoe je het vertrouwen van de lokale bevolking in hulpverleners kan versterken en dat soort zaken. Daarmee is niet gezegd dat Nederland hier een doorslaggevende rol vervult. Ik denk dat wij een heel belangrijke rol vervullen met onze ongeoormerkte bijdrage aan de Wereldgezondheidsorganisatie, met onze politieke steun voor haar mandaat en met onze incidentele bijdrage, omdat wij zien dat de noden heel groot zijn. Misschien als laatste: ik vraag me soms af waarom het ons in Europa niet lukt om de taken, verantwoordelijkheden en zorgen beter te verdelen. Dat stoort mij een beetje. We doen allemaal alles. Dit is iets wat ik ook met mijn collega's in New York wil bespreken: hoe zorgen we er nu voor dat Nederland een aantal dingen echt goed doet, dat ook een ander land een aantal dingen echt goed doet en dat we, zoals zojuist ook werd gevraagd, dat ook een tijd volhouden met elkaar? Anders lopen we met onze bijdragen van crisis naar crisis. Dat heeft iets van de geopolitieke aandachtsspanne van een kleuter. Daar wil ik niet mee zeggen dat onze bijdragen niet belangrijk zijn. Die zijn veel belangrijker dan welke huidige bijdragen ook, want de VS zijn er helemaal uitgestapt, maar we zullen hier wel, zoals de heer Bamenga ook bepleit, iets fundamenteler over na moeten denken dan alleen over deze bijdrage in deze acute situatie.

De **voorzitter**:

Dank u wel, minister, voor het beantwoorden van alle vragen die aan de kant van de Kamer zijn gesteld. Dank u wel, Kamerleden, voor het voeren van een mooi debat.

Ik heb twee toezeggingen genoteerd. Er is eventueel nog gelegenheid om een tweeminutendebat aan te vragen.

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Dat is meestal voordat we de toezeggingen noemen.

De **voorzitter**:

Helemaal goed. Mevrouw Kröger, wilt u een tweeminutendebat aanvragen?

Mevrouw **Kröger** (PRO):

Ja, heel graag.

De **voorzitter**:

Bij dezen is het tweeminutendebat aangevraagd.

Dan de toezeggingen die zijn gedaan.

- Er komt een brief naar de Kamer over migratie, waaronder asiel tot terugkeer en opvang in de regio, vóór de begrotingsbehandeling van BHO dan wel Asiel en Migratie, dus vóór beide begrotingen.

- Er komt een brief over klimaat; ik hoorde zeggen dat die in oktober komt.

Minister **Sjoerdsma**:

Ja, dat betreft de kabinetsinzet bij de COP die in Turkije plaatsvindt. Die brief zal in oktober komen, ja.

De **voorzitter**:

Helder. Dank u wel. Dan mevrouw Dobbe voor een punt van orde.

Mevrouw **Dobbe** (SP):

Ja, inderdaad. Het is meer een procedurele vraag. De minister heeft een heel aantal brieven genoemd die we gaan krijgen, maar ik neem aan dat we die krijgen vóór de begrotingsbehandeling.

Minister **Sjoerdsma**:

Dank voor deze vraag. Deze brieven zullen verstuurd kunnen worden vanaf Prinsjesdag, maar ze zullen niet allemaal tegelijkertijd op Prinsjesdag verschijnen. We zijn ze natuurlijk allemaal nog aan het afmaken en aan het rondbreien, want het zijn er nogal wat tegelijkertijd. Maar al deze brieven zullen absoluut tot uw beschikking staan voordat we de begrotingsbehandeling hebben, ja.

De **voorzitter**:

Dank u wel. Wij moeten echt plaatsmaken, want onze ruimte is straks weer nodig. Dank u wel, allen, voor uw aanwezigheid.

Sluiting 13.02 uur.